

Маматқул Ҳазратқулов

ИНТИЗОР

Ҳазратқулов М.

Интизор: Қиссалар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.— 160 б.

Маматқул Ҳазратқуловнинг бу китоби унинг икки қиссасидан ташкил топди. «Интизор» қиссасида бугунги кун, замондошларимиз образи яратилган бўлса, «Қуёш мен томонда» қиссасида инқилоб арафасидаги ҳаёт, Самарқанд атрофидаги меҳнаткашлар кайфияти, интилишлари тасвирланган.

Ҳазратқулов М. Горение души: Повести.

X 4702570200—14 23—86
M 352 (04)—86

9.12

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.

ИНТИЗОР

I

«Ойимга нима дейман? Бари бир одатдагидек сўроқ қиладилар. Аслида, яёв келмасдан автобусга тушсак бўларди. Лекин шундай тоза ҳавода пиёда юришнинг гашти бўлакча-да».

Санам ана шундай хаёл билан учинчи қаватга кўтарилди. Эшик қўнғироғини босди. Жавоб бўлмади. Яна жиринглатди.

Ичкаридан қадам шарпаси эшитилди. Эшик очилиб, Санамни кўриши билан Қарима опанинг авзойи ўзгарди.

— Ҳа, сенми?— деди Қарима опа.— Қаерда юрибсан? Соат неччи бўлди?! Бор, қаердан келган бўлсанг, ўша ерга бор!— у шундай дедию эшикни тарс ёпди.

Онасининг жаҳли тезлигини, сал кеч қолса койишини Санам биларди, аммо ҳозир... бундай дейишини кутмаганди. У нима қиларини билмай қолди. Қўнғироқни

яна жиринглатсинми? Йўқ, яхшиси бир оз кутсин-чи, эшикни онасининг ўзи очиб қолар...

У эшик олдида анча туриб қолди. Бироқ эшик қайта очилмади. Санамнинг кўзига ёш келди. У бир-бир қадам ташлаб пастга тушди. Ташқарига чиққанда қор тинган, шамол эса анча зўрайган эди. «Нима қилай, қаерга, кимникига борай? Зафар аканинг олдига борайми? Нима дейман? Ойим уйга киритмадилар, дейинми? Зафар аканинг нима гуноҳи бор? Ахир у мажбур қилиб олиб қолмади-ку! Унинг самимий кулгиларига, ҳазил-мутойибаларига, ўйчан боқишларига маҳлиё бўлиб, уйга кетишни унутиб қўйган ким?»

Нима қилсин? Аммасиникига борсинми? Бемаҳалда нима деб боради? Бўлган воқеани айтса, гап-сўз кўпайиб кетади. Хотинлар бунақа гапга муштоқ туради ўзи. Игнадай гапни туядай қилиб бутун маҳаллага ёяди...

Айтгандай, Ҳилоланинг олдига борса-чи?! Ҳилола яхши қиз, ҳеч кимга айтмайди.

Санам жадал автобус бекати томон кетди.

Шамол увиллар, уйларнинг бурчакларига қорни уйиб ташлар эди.

II

Қатта кўприкдан ўтган такси чапга бурилиб елиб кетди. Машинанинг орқа ўриндиғида ўтирган Зафар хаёл оғушида. Унинг фикрлари чувалашиб кетган.

Бошига севги савдоси тушган одам хаёлчан бўлиб қоларкан. Ҳозир Зафарни ўйлашга мажбур этган ҳам севги. У Ноилани севади. Ноила-чи? У ҳам севадими?..

Зафарнинг фикрлари тобора чувалашиб борарди. У гўё денгиз тубига тушиб кетгану юзага чиқиш учун йўл тополмаётгандек эди. Хаёл уни ўз оғушидан сира чиқармасди...

— Қаерда тушасиз, оғайни?— деб сўради шофёр Зафардан.

У хаёл билан бўлиб шофёрнинг гапини яхши пайқамади:

— Бир нима дедингизми?

— Ие, оғайни, ухлаб қолдингизми? Қаерда тушасиз деяпман?

— Кечирасиз, англамай қопман.— У қор ураётган ойнадан атрофга аланглади. Машина кинотеатр олдидан ўтиб борар эди.— Шу ерда тўхтатинг.

Машина таққа тўхтади. Зафар шофёрга беш сўмлик узатди-ю, қайтимини сўрамай тушиб кетди. Шофёр аввалига унга ҳайрон бўлиб қаради. Сўнгра эшикдан бошини чиқариб бақирди:

— Ҳо-о оғайни...— Зафар орқасига қаради.— Бу ёққа келинг!

У икки қўлини пальтоси чўнтагига тиқиб, қунишганча шофёрга яқинлашди.

— Пулингиз кўп бўлса бошингизга битта телпак олинг,— дея киноя қилди шофёр.— Мана буни чўнтагингизга солиб қўйинг.

— Кечирасиз, мен...

Шофёр унинг гапини охиригача эшитмади. Машинага қаттиқ газ берди.

Кинотеатр ёнидаги тор йўлакдан ўнгга юрди. Кўчаларнинг чироғи ёнмаган, қорбўрон бўлаётганидан юриш қийин эди. «Таксидан олиб кириб қўйишни илтимос қилсам бўлар экан». Шамол ҳам тор кўчадан чиқиб кетиш учун йўл тополмаётгандай баттар чийиллар эди. Рўпарасидан бир-бирига суяниб келаётган икки йигит кўринди. «Кайфи борга ўхшайди». Уларга яқинлашгач, Зафар ўзини бир чеккага олди. Аммо йигитлар унинг йўлини тўсди.

— Чекишингдан ол!— деди улардан бири.

Бир лаҳза Зафар иккиланиб қолди-да, кейин чўнтагидан «Прима» олиб узатди.

— Нима бу?

— Сигарет. Сўрадинг-ку.

— Сигаретлигини кўриб турибман,— деди у чайқалиб.— «Прима»ми? Фильтрлигидан олиб юрсанг ўласанми?

Зафарнинг миясига бир нарса урилгандек бўлди.

— Ўзингда шу ҳам йўқ экан-ку, оғзингга қараб гапирсанг ўласанми?

Чайқалиб турган йигит Зафарга хезланди. Шериги унинг қўлтигидан олди. Зафарга кетаверинг, дегандай имо қилди. Унинг ҳаддан ортиқ мастлигини кўриб Зафар индамади. Тишини тишига босиб, йўлида давом этди.

Уйга келса, дарвоза берк. «Содиқ қаерга кетдий-кан?» деб ўйладию маълум жойдан калитни олди. Хонага кириб пальтосини ечди-да, ўзини каравотга ташлади. Чуқур ух тортди. Гоҳ Ноила, гоҳ Санам ёдига тушар, баъзан икковини бир-биридан ажратолмай қолар эди. Каравотда ўтирганча сигарет тутатди...

Машина эшигининг қарс этиб ёпилгани эшитилди. Содиқ кириб келди. Унинг юзлари қизарган, кайфи борга ўхшар эди.

— Ҳа, дўстим, ўзлариям энди келдиларми дейман? Зафар индамади.

— Бу, дейман, свидания анча чўзилиб кетдими-а,— деди Содиқ ҳазил аралаш.

— Ўзларидан сўрасак?— ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Зафар.

— Э, бизларда свидания нима қилсин, дўстим. Шаҳрингизнинг таннозлари бизга ўхшаганларни назарига илармидн? Аммо ҳозир бир қизни кўрдим,— деб гапида давом этди Содиқ.— Ўзиям жононмисан жонон экан-да.— Содиқ Зафарга яқин келиб секин гапирди:— Ана шу жононни бир қучоқладим-да, оҳ-оҳ.— Содиқ лабини ялаб қўйди.

— Қандай қилиб?— ҳайрон бўлди Зафар.

— Қандай бўларди, автобусдан тушиб кетаётувди, у ёқ-бу ёққа қарасам, ҳеч ким йўқ, шартта бордиму орқасидан маҳкам қучоқлаб олдим. Лекин анойи эмаскан, бўш келмади.

— Шунақа қилишга уялмайсизми?!

— Бунинг нимаси уятакан? Йигит бўлгандан кейин... Мана ўзингиз: ярим кечагача кўчада нима қилиб юрибсиз?

— Иш билан юрибман.

— Менам сизни бекордан-бекорга лақиллаб юрибсиз деяётганим йўқ-ку, свидания ҳам иш-да.

— Бўлди, кўп бачканалик қилманг.

— Бу дейман, сигаретни тортишингизга қараганда, қизи тушмагур хафа қилиб қўйганга ўхшайди-да?

Зафар индамади. Содиқ унга яқинроқ келиб ўтирди.

— Ўзи чиройлими?.. Айтинг, биронта дугонасини топсин.

— Бас қилинг деяпман сизга!..

— Вой-бў, жаҳлингиз чиқмасин. Топмаса топмасин, ҳе ўргилдим дугонасидан. Бизга ҳам насиб қилгани чиқиб қолар.

— Аввал биттасини эпласангиз-чи!

— Ҳе, дўстим, қизиқсиз-а? У ўз йўлига, бу ерда ҳам битта чаканаси бўлса зарар қиладими?

Зафар Содиқнинг гапларига чидаб туролмади:

— Садқаи педагоглик кетинг!— деди.

— Ҳе, дўстим, нима десангиз деяверинг. Лекин бу дунёнинг фалсафаси шу. Чунки шундай қилишга мажбур бўласиз. Ҳали шошманг, ўзингизни ҳам кўрамиз. Биз ҳам бўйдоқлигимизда сизга ўхшаган «соф» эдик. Биттаси айтган экан: «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўларсан менингдек», деб.

Зафар жавоб бермади, ортиқча гапнинг фойдаси йўқ эди.

Зафар ўқувчиларга салом бериб, журнални столга қўйиши билан учинчи қатордаги партада ўтирадиган Захро деган қиз безовта оҳангда деди:

— Зафар ака, ўтирманг, ўтирманг!

Зафар ҳайрон бўлиб, бир стулга, бир синфга қаради. Захро ўша оҳангда:

— Стул синиқ,— деди.

Зафар стулни аста қимирлатган эди, тўрт оёғи тўрт томонга ағанаб кетди. Бутун синф бирданига кулиб юборди. Зафар ҳам кулди. У тек турганча ўқувчиларга тикилди.

— Жуда яхши,— деди вазминлик билан.— Бундай ақлли фикр кимдан чиқди? Уйда яхши тарбия кўрган, мактабда аъло баҳога ўқиган болалар ўз ўқитувчисини ана шундай «совға» билан кутиб олади. Раҳмат, сизларга...

Захро чидаб туролмади шекилли, ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳамидулла қилди!— деди.

Захронинг орқасидаги партада ўтирган Ҳамидулла шу заҳоти қизнинг елкасига туртди. Захро ялт этиб ортига ўгирилди.

— Захро, ўтир,— деди Зафар. Секин Ҳамидулланинг партаси ёнига борди.— Қани, ўрнингдан тур-чи. Қаранглар-а, болалар, бўйи ҳамманглардан баланд, салкам мен билан баробар.

— Бўйи узуннинг ақли калта бўлади,— деди кимдир.

Зафар бу луқма эгасини қидириб ўтирмади, нигоҳини Ҳамидулладан узмай деди:

— Йўқ, мен бу фикрга қўшилмайман. Ҳамидуллани ақлсиз дейишга тил бормайди. Ақлсиз одам ўқитувчисига бузуқ стул қўйишни, у билмасдан ўтирганда ағанаб

тушиб, ўз ўқувчилари олдида кулги бўлишини хаёлига ҳам келтирмайди.

Бошини ҳам қилиб турган Ҳамидулла ўзини оқламоқчи бўлди:

— Бундай қилишни менга Зоҳид ўргатди.

— Ундай бўлса,— деди Зафар,— сен чиндан ҳам ақлсиз экансан.— Ҳамидулла «Нега?» дегандек Зафарга ўқрайди. — Менга бунақа қарама, фикрингни англаб турибман. Зоҳид айтган бўлса-ю, сен ўйламай-нетмай қилаверган бўлсанг, демак сенда ақл-фаросат йўқ экан-да. Ақли жойида одам ҳар кимнинг гапига қулоқ солиб кетавермайди. Бир ишни қилишдан аввал унинг оқибати нима бўлишини яхшилаб ўйлаб кўради. Зоҳид сендан ақллироқ экан. Ўйлаган ишининг оқибати хунук эканлигини билиб, уни сенинг қўлинг билан амалга оширмақчи бўлибди.— Ҳамидулланинг ёнида ўтирган Зоҳид «пиқ» этиб кулди. Зафар унга важоҳат билан тикилди-ю, ўзини тийди.— Ақл ҳаммада ҳам бўлади. Бироқ уни нимага сарфлашни билиш керак. Зоҳиднинг мияси нуқул мана шунақа бемаъни зараркунандалик ишлари учун ишлайди. Эсиз ақл, менинг раҳмим келади.

Зоҳид қизариб кетди. Синфдошлари олдида уялганидан ўзини ҳимоя қилишга ўтди:

— Мен ўргатганим йўқ!— деди.— Ўзи айтди менга. Зафар кулди:

— Бўлмаса, Ҳамидулла сендан кўра ақллироқ экан-да.

— Унда ақл нима қилади,— деди Ҳамидулла.

Ҳамма барабар кулиб юборди.

Зафар кулгидан ўзини тутиб, столга яқин келди-да, Ҳамидулла билан Зоҳиддан сўради:

— Рус тили ўқитувчисининг сумкасига қурбақа солиб қўйишни ким кимга ўргатувди?

Иккала ўқувчи бир-бирга қараб хўмрайди.

— Ўтир, Ҳамидулла,— деди Зафар.— Мана, синф-

дошларинг кўришди, икковинг бир-бирингдан ақлли, топқир экансизлар. Офарин. Лекин, Ҳамидулла, қиз болани туртиш, нуқис яхши эмас, ўғил болага ярашмайди. Захрога раҳмат, лекин Захро мени огоҳлантирмаганда ҳам ҳеч нарса бўлмас эди. Йиқилсам йиқилардим, нима бўпти? Унинг устига ўртоғингни сотиб ўтирибсан-а! Сен-чи, Зоҳид? Сен ҳам шундай қилдинг! Яхшимас. Шумликни биргаликда қилиб, айбни бир-бирингга ағдаряпсан-а. Бу қанақа дўстлик бўлди? Дўстларингни сотманглар-да.

Бу гапдан Захро ҳам қизариб кетди. Буни Зафар сезди. Қизнинг кўнглини кўтармоқ ниятида деди:

— Емонликнинг олдини олиш учун айтилган гап чақимчиликка, сотқинликка кирмайди. Сен кўнглингни хотиржам қил, Захро. Мен дўстликка хиёнат қилмаслик ҳақида гапирдим.— Соатига бир қараб олди-да, гапида давом этди:— Майли, болалар, бу гапларга энди нуқта қўяйлик, вақт кетяпти, дарсни бошлайлик. Хўш, ўтган дарсни ким айтади?— Уқувчиларга бир-бир назар солиб чиқди. Нигоҳи яна Ҳамидулла билан Зоҳидга келиб тўхтади.— Бўлмаса, дарсни синфнинг энг ақлли ўқувчиларидан сўраймиз-да. Қани, Зоҳид, сен айт-чи, ўтган дарсда қайси темани ўтувдик? Доскага чиқ, бир гапириб бер-чи.

Зоҳид ўрнидан турди-ю, аммо доскага чиқишга юраги бетламади.

— Мен ўтган дарсда жавоб берувдим-ку,— деди у минғирлаб.

— Нима бўпти,— деди Зафар кулиб,— яна айтавер. Кейин Ҳамидулла гапириб беради.— У Ҳамидуллага юзланди. Ҳамидулла ўқитувчисининг кўзига қарашга чўчигандек партага қапишиб олган эди.— Қани, чиқ доскага,— деди Зоҳидга,— вақт ўтмасин.

— Ўқиганим йўқ!— деди Зоҳид секин. Унинг бу гапида: «Жавоб бермайман, ўқимаганман, қўлингдан нима келарди», деган оҳанг бор эди.

— Тўғриси айтиб, тан олганинг учун раҳмат,— деди Зафар.— Одам ўзининг ақлу фаросатини фойдали ишларга йўналтира билиши керак... Бугун дарсдан кейин иккаланг қол. Дарс борасида гаплашамиз...

...Ҳамидулла билан Зоҳид бутун мактабда ном чиқарган эди. Мактаб деразасини синдирган ҳам шулар, кимнингдир сумкасига қурбақа солиб қўйган ҳам шу иккови, икки қизнинг сочини бир-бирига боғлаб қўйган ҳам Зоҳид билан Ҳамидулла, мактаб яқинидаги ҳовлидан мева олиб қочган ҳам шулар. Ўзлаштирмовчилар ҳақида гап кетса энг олдин шу икковининг номи тилга олинарди. Уларнинг шўхлигидан, безбетлигидан ўқитувчилар ҳам безиб қолишган. Директорнинг ўзи уларни кабинетига чақириб, бир неча марта дашном берган, дўқ-пўписа, ҳатто бир сафар Ҳамидуллани бир шапалоқ урган ҳам эди. Баттар бўлса бўлишдики, аммо қуйилишмади.

Зафар ҳам дастлабки кунларда бу икки ўқувчи билан тез-тез тўқнашиб турди. Эсида бор, бир куни Зоҳид жуда жаҳлини чиқарди. Зафар ўзини ҳар қанча оғир тутмасин, бўлмади. Зоҳиднинг юзига шапалоқ тортиб юборди. Айниқса, синфда, ўқувчилар олдида бундай қилиш нақадар калтафаҳмлиқ эканлигини билса-да, ўзини тийиб қололмади.

Уша воқеанинг эртаси куни мактабдан чиқиб кетаётганда бешта йигит унинг олдини тўсди. Улардан бири Зоҳиднинг акаси экан. У жўжаҳўроздай хезланиб Зафарга пўписа қилди:

— Уз ўқувчингни ургани уялмайсанми? Ёмоннинг кучи япалоққа етдими? Агар шу Зоҳидга яна бир оғиз қаттиқ гапирганингни эшитсам, кейин ўзингдан кўр!

Зафар бу воқеадан жуда қаттиқ хафа бўлди. «Ахир мен Зоҳидга ёмонлик истамайман-ку!»

У ўйлаб-ўйлаб, охири Зоҳиднинг ота-онаси олдида борди. Ушанда ҳам бу воқеа ҳақида оғиз очмади, фақат Зоҳиднинг ўқиши пастлиги, дангасалиги, хулқи

яхши эмаслиги тўғрисида гапирди. Отаси ҳам, онаси ҳам бамаъни одамлар экан. Зафарни яхши кутиб олиб, яхши муомала қилишди, ўғлининг ўқиши билан ўзлари ҳам жиддий шуғулланажакларини айтишди.

Уларнинг уйига кейин ҳам бир неча марта борди. Зоҳиднинг акаси билан қадрдон бўлиб кетди.

Ҳамидулланинг ота-онаси билан ҳам кўп суҳбатда бўлди.

Зафар дарсни тамомлаб, танаффусда ҳовлига чиқиб сигарет тутатди. «Буларга яна нима бўлди? Бултур анча изга тушиб қолувди. Янги ўқув йилини ҳам ёмон бошлашмади. Ҳозиргача иккови ҳам асосан тўрт-беш олиб келди. Бугун бирданига ўзгариб қопти. Нима гап ўзи?»

Зафар сигарет тутунини тортар экан, шулар ҳақида ўйлар эди. «Дарсдан кейин гаплашиш керак. Улар билан жиддий шуғулланиш зарур. Яна эски ҳолига тушиб қолмасин...»

...Дарсдан кейин Ҳамидулла билан Зоҳид Зафарни синфда кутди. Зафар эшикни очдию уларга деди:

— Қани, кетдик.

Икки ўртоқ «Қаерга?» дегандек бир-бирига савол назари билан қаради.

— Кетдик, кетдик,— деди Зафар уларни шошилтириб.

— Зафар ака,— деди Зоҳид тутилиб-тутилиб,— ахир сиз...

— Бўлди, тушундим, кетдик. Паркка бориб музқаймоқ еймиз. Қанча гап бўлса, ўша ерда гаплашамиз.

Учаласи мактаб яқинидаги боққа киришди. Зафар учта идишда икки юз граммдан музқаймоқ олди. Кичкина қошиқча билан музқаймоқни эзар экан, ўқувчилари юзига қарамай гап бошлади:

— Хўш, яширмай очигини айтинглар-чи, нима гап ўзи? Нега икковинг ҳам дарс тайёрлаб келмадинг?

Ҳамидулла ҳам, Зоҳид ҳам миқ этмади. Зафар бирпас жим қолиб музқаймоқ ея бошлади.

— Бугун қайси фанлардан баҳо олдинглар?— деди бир оздан сўнг.

Жимлик чўкди. Кейин Ҳамидулла аста мингирлади:

— Ҳеч қайсидан баҳо олмадик. Икковимиз ҳам...

Зафар аввал Ҳамидуллага, кейин Зоҳидга қаради. Иккаласи ҳам ўқитувчисининг кўзига қарай олмади. Зафар бошқа гапирмади. У ўзича ўйларди: «Тасодифми? Ёки атай ўқимаганми? Унинг устига стул воқеаси. Нега бундай қилгиси келиб қолди? Бунақа қилиқларини ташлашган эди-ку». У зимдан ўқувчиларини кузатди. Уларнинг иккиси ҳам кўзини музқаймоқдан узмас, хижолағ бўлгани сал қизаринқираган юзидан, кипригини пириллатиб, кўзини тез-тез очиб-юмишидан яққол сезилиб турар эди.

— Биронта ўқитувчи ҳам сўрамадими ёки жавоб беролмадиларингми?

— Сўрамади,— деди Зоҳид.— Мен тарихдан, Ҳамидулла географиядан қўл кўтардик бўлмаса...

— Яна ейсизларми?— деб сўради Зафар.

— Йўқ, бўлди,— деди иккаласи бараварига.

Зафар рўмолчаси билан лабини артар экан:

— Одам нима учун ўқийди? Баҳо олиш учунми ёки билимли бўлиш учунми?— деб сўради.

— Билимли бўлиш учун-да.

— Баракалла,— деди Зафар.— Шундай экан, эртага ҳам сўрайман.— Кейин Ҳамидуллага қаради.— Сендан ҳам.

Бу гапнинг замирида чуқур маъно борлигини иккала ўқувчи ҳам тушуниб етди. Ўқитувчисининг тагдор, кинояли гапи уларга дўқ-пўписалардан кўра кўпроқ таъсир қилди. «Музқаймоқ олиб бериб боплади-ку», деб ўйлади Зоҳид. «Тавба,— хаёлидан ўтказди Ҳамидулла,— Зафар акага гап топиб бериб бўлмайди-я. Бунча гапни, одамнинг жон-жонидан ўтиб кетадиган гапларни қаердан олади? Йўлини топганини қаранглар. Бошқа ўқитувчи бўлганида синиқ стулни кўриб, роса

вайсаган бўларди. Зафар ака бўлса паркка бошлаб келиб музқаймоқ олиб бериб ўтирипти-я. Тавба, қизиқ одам-да».

Ўқувчилар бир-бирининг фикрини англагандек бир-данига:

— Бошқа қайтарилмайди, Зафар ака,— дейишди.

Ўқувчиларининг бу гапи Зафарнинг кўнглига тасалли берди. Улар эски ҳолига қайтмаслигига энди у ишонди. Шу хулосадан кейин мамнун ҳолда деди:

— Мен сизларга ишонаман. Ахир сизлар йигит бўлиб қолдиларинг. Йигит эса сўздан қайтмайди!

У ўқувчилари билан самимий хайрлашди...

IV

Кутубхонада Санамнинг ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ. Санам янги газеталарни ўқиб ўтирибди. Бирдан «Ёш ленинчи»да Зафарнинг шеърини кўриб қолди. Ўқий бошлади.

Эшик гўйқ этди. Санамнинг фикри бўлинди. Остонада Зафар турарди. Санамнинг юраги шигиллаб кетди. Йўқ, Санам бунақа ҳолга биринчи марта тушаётгани йўқ. Яқин икки йилки, аҳвол шу. Ҳар галу Зафарни учратганида юраги беихтиёр ҳаприқиб кетади. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди. У бир зум нима қилишини билмай қолди. Зафар эса ҳеч нарсага эътибор бермади. Унинг қиёфаси ўйчан, катта-катта кўзлари қандайдир сўниқ кўринарди.

— Келинг, Зафар ака...

— Кечирасиз, Санам, сиздан бир нарса сўрагани кирувдим.

— Нима экан?— Санам шундай деб ўрнидан турди.— Айтгандай, табриклайман, Зафар ака, газетада шеърингиз чиқибди,— қўлидаги «Ёш ленинчи»га ишора қилди.

— А? Қачон?

— Мана,— Санам газетани узатди.

Зафар газетага кўз югуртирди. Гарчи ичида севиниб кетган бўлса ҳам, сир бой бермади. Парвосизлик билан Санамга миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат.

Санам бўш келмади.

— Ювиш керак энди буни.

— Бўпти, сиз ювамиз дейсиз-у, мен йўқ дейманми.

— Ҳазиллашдим,— Санам қизариб кетди.

Зафар Санамга қўлини узатди.

— Ташланг қўлингизни, бугун ишдан сўнг янги шеърларни ўқиймиз.— Санамнинг қўлини қаттиқ қисди. Қизнинг эти жимирлаб кетди. Ўзини сезмаганга олди.— Энди мен сўраган китобни топиб беринг.

— Қанақа китоб?

— «Оқ кема».

— Бор-у, уйда-да! Эртага келтириб берсам бўлади-ми?

— Уйда ўзимда ҳам бор, ҳозир керак эди-да. Шу китобдан баъзи парчалар ўқиб бермоқчи эдим.

— Бу асар дарсликда йўқ эди шекилли.

Зафарнинг пешонаси тиришди. Нохос аччиқ нарса тишлаб олгандай афтини буриштирди.

— Уф-ф... Яна ўша гап: дарслик, дарслик! Ҳеч бўлмаса сиз айтманг шу гапни. Шу сўзни эшитсам қон босимим кўтариладиган бўп қопти.

Зафарнинг бу гапига Санам кулиб юборди.

— Ҳа, намунча дарсликни ёмон кўрмасангиз!

— Директор, педсовет у ёқда турсин, кўча-кўйда ҳам, тўй-ҳашамда ҳам мени кўрса: кўрсатма бўйича дарс ўтинг, у нарса дарсликда кўрсатилмаган, бу нарса дарсликда йўқ, деб қулоқ-миямни қоқиб олган. Хўш, дарсликда йўқ бўлса нима қипти? Ахир ҳамма нарсани дарсликка сиғдириб бўлмайди-ку. Ундан кейин, Санам, мени кечирасиз-у, ҳамма дарсликлар ҳам талаб даражасида эмас-да. Айниқса, русчадан таржима қилинган математика, география, физика, тарих китобла-

ри шу қадар ғализ, шу қадар ўқиш қийин... Ўзимиз қайта-қайта ўқиб, базўр тушунамизу бечора болалар қандай тушунишсин? Натижада, улар дарсликни ёдлаб олишга уринишади. Бу нарса — ёмон! Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини чеклаб қўяди. Шу жиҳатдан Ботировга ҳавасим келади. У дарсликни ўқиб бермайди. Темани ўз тили, иборалари билан тушунтириб, ўқувчиларнинг миясига қўйиб қўяди, қийин темалар бўйича конспект ёздиради. Болалардан ҳам китобда қандай ёзилган бўлса, шундай гапириб беришни талаб қилмайди. Ўтиланган темани нечоғли тушунганлигини сўрайди. Шунинг учун программа ва дарслик қолипида қолиш менга хуш келмайди. Программа — иш плани, темир қонун эмас!

— Программани Маориф министрлиги тасдиқлаганда.

— Тўғри, министрлик тасдиқлаган, лекин шу программадан бир мили ҳам ташқарига чиқилмасин, программада кўрсатилмаган адабиётлар ҳақида ўқувчиларга маълумот бериш ман қилинади, деган пункти йўқку! Аксинча, партия ва ҳукуватимиз ўқувчилар билимининг кенг қамровли бўлишига катта эътибор бермоқда. Мактабларни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ҳам бу нарса алоҳида қайд қилинган.

— Бу бошқа масала...

— Худди мана шунга жаҳлим чиқади-да... Биласизми, Санам, мен сизга бир воқеани айтиб бераман.— Улар газеталар қўйилган стол ёнидаги курсиларга ўтирдилар.— Биз ўнинчи синфда ўқирдик. Мактабимизда «Савол-жавоб» қутиси ташкил этилди. Ўқувчилар ўзларини қизиқтирган саволларни ёзиб шу қутига ташлар, ўқитувчилар дарсдан сўнг саволларга жавоб беришарди. Бир куни мен ўша қутига шундай мазмундаги савол ташладим: «Деярли ҳамма ёзувчи ва шоирларнинг адабий тахаллуси бор. Шу тахаллуслар қандайдир маънога эга. Масалан, Фурқат — айрилиқ, Муқи-

мий — муқим каби. Худди шундай «Ойбек» ҳам улкан адибимизнинг тахаллуси. Хўш, Ойбек деган сўзнинг маъноси нима?» Мактабимизда Сатторов деган директорини булар эди. Адабиётдан дарс берарди. Саволларга жавоб бериладиган куни синфимизга ўша ўқитувчи кириб келди. (У ниҳоятда талабчан... Йўқ, кечирасиз, аниқроғи, қўпол ва баджаҳл эди.) Сатторов ўқувчиларга бир назар ташлади.

— Хў-ў-п, мана бу саволни ким сўради?— у шундай деб ҳалиги мен ёзган саволни ўқиб берди.

— Мен,— дедим.

— Сенми?— деди Сатторов менга тикилиб.— Тур ўрнингдан. Хў-п-п, отинг нима?

— Зафар...

— Зафар деган сўзнинг маъноси нима?

Мен индамадим. Сатторовнинг қалин қоғоғи баттар қалинлашиб кетди:

— Сендан сўраяпман?!

Бу сўроқдан сўнг назаримда синфдаги ҳамма болалар партага энгашиб олишди. Гўё бошини кўтариб ўқитувчига қараса, ундан сўраб қоладигандай кўзларини партадан узмайди.

Мен яна индамадим. Сатторов ёнимга келди. Унинг лаблари пирпираб кетди.

— Савол беришга тилинг бору жавоб беришга йўқми?! Гапир деяпман!

— Билмайман!— дедим титраб.

— «Ойбек» дегани ҳам худди сенинг отингга ўхшаган от. Исмнинг маъноси бўлмайди, тушундингми? Иккинчи бунақа бемаъни савол берма!— У столи томон бораркан, қўшимча қилди:— Тавба, синфнинг, наинки бу синфнинг, бутун мактабнинг одобли, билимли ўқувчиларидан бири, деб юрганимиздан чиққан гап шу бўлса, бошқаларидан нима умид! «Ойбек» деган сўзнинг маъноси нима эмиш. Бунинг нима керағи бор сенга? Ундан кўра дарсингни қил, китобингни ўқи.

Сездимки, мен мактабда унча-мунча обрўга эгалгим, ўқитувчилар назарида юрадиган ўқувчи бўлганим учун шу сўзлар билан кифояланиб қўя қолди. Борди-ю, бошқа ўқувчи шу саволни берганда борми, бир-икки шапалоқ ейиши ҳам ҳеч гап эмас экан!

Қўрдингизми, Санам, ана ўшалар ҳам программани байроқ қилиб кўтаришган. Энди ўйлаб кўрсам, Сатторовга ўхшаган ўқитувчиларнинг бақироқлиги уларнинг саводсизлигидан экан. Дўқ-пўписалар ўзининг чаласаводлигини яшириш учун бир ниқоб экан. Шундай бақироқлар институт домлалари орасида йўқ дейсизми...

— Э, тўлиб ётибди,— деди Санам.— Биттаси анави Пошшоев-да.

— Уша Пошшоевингиз ҳам программага ўлгудек ёпишиб олганлардан...

Шу пайт қўнғироқ чалинди. Зафар ирғиб ўрнидан турди.

— Бўпти, Санам, қолган гапни кейин гаплашамиз. Дарсим тугагач, келаман. Шеърни ювгани борамиз.

Зафар чиқиб кетди. Санам остонагача келди-да, унинг орқасидан қараб қолди. Бир оздан кейин, репродукторнинг қулоғини буради. Ашула бўлаётган экан:

Сабр қилгил,
Тун тугар, ҳижрон тугар,
Кеча-кундуз кутганинг —
Афғон тугар.

Санам тик турганча ашулани охиригача тинглади. Хонанда гўё унга тасалли бераётгандек эди. Қўнгли бўшашиб кетди, киприклари намланди. Рўмолчаси билан кўзини артиб, чойнакнинг қопқоғидек кичкина кўзгуга қаради. Оппоқ юзлари, эртапишар олчадек нимқизил лаблари, қоп-қора кўзлари яна ҳам гўзалроқ кўриниб кетди.

Улар кинодан чиқишганда енгил шабада эсиб турарди. Булутлар тарқалиб кетган, ой сутдек ёруғ. Қуруқ совуқ этни жунжиктиради. Санам кулранг пальтосига бурканиб, шарфининг бир учини чап елкасидан орқасига ташлаган. Оёғида этикча.

Автобус бекатига етишди. Аммо Санам ҳам, Зафар ҳам автобусга чиқайлик, демади. Иккаласи ҳам ўз хаёли билан банд. Бекатдан узоқлашгач, ўнг қўлдаги торгина кўчага бурилишди.

— Кино ёқдимиз?— сўради Санам жимликни бузиб. Зафар парвосизлик билан жавоб берди:

— Ёмон эмас...

— Конкрет?

— Тўғриси айтсам, анави қиз образи менга ёқмади.

— Нега?

— Ўзингиз тушунгандирсиз.

— Йўқ, тушунмадим.

— Биласизми,— деди Зафар вазминлик билан,— бугун бировга эркаланиб, бировни эркалаб ўтирган қиз эртасига бошқа биров билан шундай муносабатда бўлишини қандай тушунмоқ даркор?

— Ахир севган йигити уни алдаб кетди-ку!

— Ҳамма гап шунда-да! Қаранг, алдаганда ҳам шунчаки эмас, номусини оёқ ости қилди. Шундай бўлдим, ўша йигитга албатта турмушга чиқиши керак эди...

— Нима, унга осилиб олсинми?

— Билмадим...

— Фурури-чи?! Уша номард йигитнинг олдида ўзини оёқ ости қилсинми?

— Ҳозир-чи? Оёқ ости бўлмадимиз? Бу аҳволда бунақа «фурур» уни қаёққа олиб боради?.. Фурури бор қиз уни ҳар бир қадамда эҳтиёт қилади.

Улар совуққа, шамолга парво қилмай, баҳслашишар эди.

— Йигитнинг сўзларига ишонди-да,— қизишди Санам.

— Ишонч яхши. Лекин кимга ишонишни ҳам билиш керак.

— Одамнинг яхши-ёмонлиги пешонасига ёзиб қўйилмаган-ку. Кимга ишонишу кимга ишонмаслик кераклигини у шўрлик қаёқдан билсин. Қолаверса, уни севади. Севгандан кейин ҳамма нарсани унутади. Севгининг кўзи кўр дейишади-ку ахир.

— Йўқ, Санам, ҳамма фикрларингизга қўшилсам ҳам севади деганингизга қўшилмайман. Агар у йигитни сева, бундай қилмасди. Севган кишисидан айрилиш шунчалик осонмас. У бўлса, сен кетсанг бошқаси йўқми, дегандек, орадан бир ой ўтмаёқ ўзга бир йигит билан танишиб олди. Яна унисини ҳам, бунисини ҳам севармиш. Ахир ўзингиз ўйланг. Қандай қилиб иккаласини бир хилда сева олиши мумкин?

— Лекин у ҳам кимгадир турмушга чиқиши керакми?

— Турмушга чиқиш ёки уйланиш билан сеvgи туғилиб қолмайди-ку!.. Умуман айтганда-чи, Санам, мен шу биринчи муҳаббат, иккинчи муҳаббат деган нарсани тан олмайман. Бировни чинакам, дилдан севган одам бошқа кишини ҳам худди шундай севишига кўзим етмайди. Мен муҳаббатни ягона бир нозик туйғу, деб биламан. Уни парчалаш мумкин эмас.

Улар гап билан бўлиб анча юришди. Оппоқ нур сочиб турган ой юзини булутлар пардаси қоплади. Шамол кучайди. У қайлардандир қор учқунларини бошлаб келди.

— Майли, кинони қўяйлик, Зафар ака,— деди Санам чуқур хўрсиниб,— сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

Негадир Зафарнинг юраги орзиқиб кетди. Бироқ ўзини тутди.

— Марҳамат,— деди у.

— Сиз бировни севасиз-а?

— Нимайди?

— Айтинг аввал.

— Ҳа.

— Кимни?

— Шартми?— деди Зафар оғир тин олиб.

— Ўзим айтаман бўлмаса.— Унинг овози титраб кетди. Санам ҳозир Зафарга бу ҳақда гап очаркан, ўзи ич-ичидан эзилиб кетарди. Чунки у рақибаси номини ўзи севган йигити тилидан эшитишни сира истамасди. Аммо нима бўлса ҳам бу масаланинг ҳаммасини батафсил билгиси келарди. Унинг кўнглидагини сезгандек, Зафар ҳам ортиқча қаршилик қилмади.

— Ихтиёрингиз...

— Ноила опани...— Санам «севасиз» деган сўзни айта олмади.

Санамдан бу гапни эшитган Зафарнинг ичида бир нарса узилгандай бўлиб кетди.

— Ким айтди сизга?— у Санамнинг қўлидан тортиб тўхтатди.

Шамол олдингидан ҳам зўрайиб, увиллай бошлади. Қор тезлашди.

Санам Зафарнинг кўзига қаради. Зафар ундан жавоб кутар, Санамнинг тили қотиб қолгандек айланмасди. Қизнинг тилига сўз келиш ўрнига кўзига жиққа ёш келди. У киприк қоқса кўз ёшлари томиб кетгудек, лекин унинг киприклари ҳам тилидек қимирламасди.

— Айтинг, Санам,— деди Зафар секин,— кимда эшитдингиз?

Санам Зафарга жавдираб тикилди:

— Ҳеч кимдан...

— Бўлмаса...

Санам чидай олмади, йиғлаб юборди.

— Мен... сизни... сизни ҳамиша кузатиб юраман. Лекин... лекин гоҳида Ноила опа билан гаплашиб турганингизни... Бир куни кинода ҳам кўриб қолдим сизларни...

Санам бошқа гапиролмади. У пиқ-пиқ йиғлар эди.

Зафар Санамни овутмоқчи бўлар, лекин тилига бирон-бир жўялироқ сўз келмасди.

Бўрон кўтарилди. Бир зумда ҳамма жой оппоқ чойшабга ўралди. Зафар енгил кийингани учунми, совқота бошлади. Санам шамол тортқилаган шарфини қайтадан ўраб олди.

— Кечиринг мени, Зафар ака, сизни хафа қилиб қўйдим... Энди сиз кетаверинг, уйимизга яқин қолди, ўзим етиб оламан.

Зафар чурқ этмади. Шу кўйи иккови икки томонга кетди.

VI

Ҳадеганда автобус келавермади. Санам жуда совқотиб кетди. Этикчасидан сув ўтиб, оёғи карахт бўлиб қолди. Бунинг устига бекатда ҳеч ким йўқ. Қўрқади. У оёқларини бир-бирига уради. «Ишқилиб Ҳилола уйида бўлсин-да. Агар у бўлмаса нима қиламан? Ярим кечада кимникига бораман? Ишқилиб Ҳилола бўлсин-да...»

Ниҳоят, бир автобус келиб тўхтади, шофёр олдинги эшигини очиб сўради:

— Қаерга борасиз, синглим?

— Институт ётоқхонасигача олиб кетинг, жон амаки, жуда совқотдим.

Шофёр бир олдинга қараб олди-да, «чиқинг», деди.

Автобуснинг охириги ўриндиғида бир йигит билан бир қиз ўтирарди. Қиз йигитнинг пинжига кириб кетган. Рўпарада ўтирган йигит уларга тикилиб борарди. Санам чиқиши билан ҳалиги йигит унга кўзини қадади. Санам унга ортиқча эътибор бермади. У қор ёпишиб қол-

ган деразадан ташқарига қараганча ҳар хил нарсалар ҳақида ўйлаб кетди. Негадир ҳозиргина онаси билан бўлган воқеани эмас, Зафарни ўйларди. «У мени севмайди, севгани бор. Ноила опани севади... Қандай бахтли-я, Ноила опа!.. Бахтли? Бахтлимикан? Йўқ, шошилма, Санам. Ноила опа чинакам бахтли эмас. Зафар ака уни севгани билан бахтли бўла қолмайди-ку!

Зафар... Зафар ака унга уйланармикан? Ота-оналари унашармикан? Бўйдоқ йигит болали жувонга уйланармиш... Тавба!.. Наҳотки, шундай бўлса! Наҳотки, Зафар акадай ақлли, мулоҳазали йигит шундай қилса? Лекин севади-да. Шу ҳақиқий севгимикан?.. Наҳотки одамнинг ғуруридан, иззат-нафсидан, ор-номусидан муҳаббат кучли чиқса! Кучлимикан-а? Ҳа, кучли! Кучли бўлмаса, нега ўзим Зафар акани Ноила билан «юришини» била туриб севаман. Нима учун бугун Зафар акага сизни севаман деб айтдим? Бордию Зафар ака: «Сенга уйланаман, Санам», деса, «Йўқ, сиз Ноила опа билан юрган-сиз, сизга турмушга чиқмайман!» дея оламанми? Мутлақо! Кошкийди Зафар ака шундай деса!»

Автобус қаттиқ тормоз бердию Санам олдинга қалқиб кетиб, хаёли бўлинди.

— Сиз ҳам шу ерда тушасизми, синглим?— деди шофёр.

— Ҳа. Раҳмат, амаки,— деб ҳақини тўлаб тушиб кетди.

Қор ҳамон уриб турибди. Санам тўғридаги ётоқхона томонга югуриб кетди.

Шу маҳал забардаст қўллар унинг елкаси оша маҳкам қучоқлади-ю, қўйворди. Санам дарҳол орқасига ўгирилди. Ортида беўхшов тиржайганча бир йигит турарди.

— Жаҳлингиз чиқмасин, жонон қиз.

Сумкаси билан унинг юзига урганини Санамнинг ўзи ҳам билмай қолди:

— Аблаҳ!

Йигит дарҳол сумканинг изи тушган жойга кафтини

босди. Унг қўли билан Санамни силтаб тортди. Санам яна сумкасини кўтарди. Лекин у юзига урилган қаттиқ шапалоқ зарбидан ўзини ўнглолмай қорға йиқилиб тушди. Санамнинг кўзидан ўт чиқиб кетди, қулоғи остида нимадир узоқ вақтгача шанғиллаб турди.

Йигит бошқа индамади. У кетаётганда «ифлос» деганини Санам аниқ эшитди.

Санамнинг жуда хўрлиги келиб кетди. «Бугун чап ёнбошим билан турувдимми, нима бало!» Йиғлаб юборди. Унга йигитнинг урганидан ҳам кўра ҳақорати қаттиқ таъсир қилди.

У пальтосининг қорларини қоқиб, йўлга тушди.

Санам ётоқхонага кириб борганда ўзини тутиб олган эди. Фақат бир нарса уни ташвишга соларди. «Ҳилола бўлмаса нима қиламан? Ўзи бўлмасаям дугонаси бордир хонасида...»

Ётоқхона эшиги олдида турган хотин: «Қиритмайман, кеч бўлди, ҳамма ухлади энди», деб кўп тихирлик қилди. Санам ялинди-ёлворди. Лекин кўндирилмади. Охири ҳозирги воқеани айтиб берди. Бундан қоровул хотиннинг раҳми келди шекилли: «Қўймадинг, қўймадинг-да. Майли, кира қол» деди.

Ҳилола дугонаси билан иккинчи қаватда яшарди. Санам уларнинг эшигини астагина чертди. «Ким?» деган овоз эшитилди. Бу Ҳилоланинг товуши эди. Санам севиниб кетди.

— Ҳилола, бу мен, Санамман.

— Вой, Санам! Тинчликми?— деди Ҳилола эшикни очиб.

— Тинчлик, тинчланинг, Ҳилола.

VII

Қарима опа аччиқ кўк чойдан бир-икки пиёла босиб-босиб ичди. Бир оз ҳовуридан тушгандай бўлди. «Эшикни очсаммикан?» хаёлидан ўтказди. «Озгина турсин,

иккинчи қилмайди, сабоқ бўлади. Кеч келгани... ҳўи, майли. Индамадим шунча пайт. Бегона йигит билан қўлтиқлашиб юргани нимаси? «Қўшнижон, қизингиз бир суқсурдай йигит билан қўлтиқлашиб келяпти. Бир-бирига бирам ярашипти...» Қўшнидан, яна Ҳожардан бу гапни эшитиш осонми менга. Узи-ку мени узиб олишга баҳона тополмай юривди. «Ҳаммани гапирасану ўзингни қизинг нима қилиб юрипти?» дегани эмасми бу. Қўшиб-чатиб бутун маҳаллага ёяди энди... Эҳ, Санам-а! Наҳот-ки юзимни ерга қаратсанг».

Хаёлини чалғитиш учун телевизор қўйди. Хоккей бўляпти экан. Карима опанинг ёмон кўргани — футбол, хоккей. Учирди. Кейин аста бориб эшикни очди. Санам йўқ. У ёқ-бу ёқни қаради. Кўринмади. Чакирди:

— Санам, ҳо Санам...

Жавоб бўлмади. Эгнига пальтосини ташлаб пастга тушди. Ташқарида осмон ун элаяпти. Санам йўқ. Уйла-ниб қолди: «Биронга қўшненикига кирдимикан? Йўқ, кирмайди. Унинг ўжарлиги бор».

Вазмин қадамлар билан юқорига кўтарилди. Уйга толди. «Қаёққа кетдийкин? Оббо тентаг-эй!»

Карима опа ўз қилмишидан ўзи пушаймон бўлди. Шу совуқда, ярим кечаси қаерга боради шўрлик қиз? Нима бўлганда ҳам уйга киритса бўларди. Ҳар қанча гапи бўлса кейин гапирарди. Ҳеч шу феъли қолмади-да.

Турли хаёллар гирдобиди қолди она. Бечора Санам ҳозир қайси кўчаларда тентираб юрган экан? Минг килса ҳам она — она экан-да. Санамни ўйлаган сари дили хижил бўлар, ўзини ўзи койирди. Санам Карима опанинг ёлғиз фарзанди. Фақат ёлғиз қизи бўлса ҳам майли эди-я, ёлғиз суянчиғи, овунчоғи, ҳатто ҳамдарди. Санам эндигина той-той бўлганда отаси машина ҳалокатига учраб қазо қилган. Ушанда Карима опа ҳам бир ўлиб тирилганди. Одамлар марҳумдан кўра Кари-

ма опанинг аҳволига кўпроқ ачинишган эди. Бечора икки кунда озиб, ранглари сомондай бўлиб қолувди. У эрининг тобутини қучоқлаб: «Рухингизни ранжитмайман, мана шу полопондай қизингиз ҳаққи ишонинг!»— деб йиғлаганди. Қарима опанинг додлаганини кўрганлар орасида кўзига ёш олмаган қолмаган эди.

Санам йигирма иккига кирди. Қарима опа эрининг тобутини қучоқлаб айтган гапларини, бир кун бўлсин, эсидан чиқармади. Бошқа турмуш қуришни хаёлига ҳам келтирмади. Ўзини ишга урди. У ЗАГС мудираси. Бу йиллар давомида қанча-қанча янги оилаларни кўрди. Ёш келин-куёвларга никоҳ қоғози топшираётганда ўзи ҳам ёш боладай севиниб кетади, аммо юрагининг аллақаерини нимадир ўртаб ўтади. Гоҳида кўзида ёш қалқса, бун севинчдан деб, ўзига-ўзи тасалли беради. Ўзининг бахтини мана шу келин-куёвларда, ёлғиз қизи — Санамда кўради. Санамни ҳам келин либосида кўришни орзу қилади. Аммо унинг кимнингдир уйига келин бўлиб тушишини, уйда ўзининг ёлғиз қолишини ўйласа — юраги увишиб кетади. Лоақал биронта ўғли бўлмаганидан ич-ичидан эзилади. Ўғли бор дугоналарига астойдил ҳаваси келади.

Бу туйғуларини ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Кўринган одамга дардини дастурхон қилиб ёзадиганларни Қарима опа ёқтирмайди. Ўзи эса бирон кишига кўнглини ёрмайди. Дугоналари: «Бунинг ичи қудуқ —одам тушса ҳам йўқ бўлиб кетади», деб ҳазиллашади. Баъзилари эса: «Эри бўлмасаям бирон-бир нарсадан ҳасрат қилганини эшитмадим-а», деб унинг иродасига қойил қолади. Бўлмаса, Қарима опанинг ичлари эзилиб кетган кунлари оз эмас. Йиғлайвериб кўзларида ёш ҳам қолмади. Кўз ёшини ҳам ҳеч кимга билдирмади, кўрсатмади. Тунда кўрпага бурканиб йиғлар эди. Аста-секин ҳаммасига кўникди, зерикканида, юраги сиқилганида ёлғизи билан овунди. Санам ҳам эсини танигандан бошлаб онасининг аҳволини тушунди. У

онасини жудаям яхши кўради, нима қилиб бўлса-да унинг кўнглини олгиси келади, онасининг хафа бўлишини сира истамайди. Санам балоғатга етгач, онасининг маслаҳатчисига айланди. Қарима опа яхшию ёмон — ҳамма гапни қизи Санамга айтади, у билан бир дўсти каби гаплашади, қизидан ҳам ҳеч нарсани яширмасликни талаб қилади. Санамнинг оқилалигидан, ақл-фаросатидан Қарима опа мамнун, бироқ буни қизига билдирмайди...

Қарима опа шуларни бир-бир хаёлидан ўтказиб жуда диққати ошди. Увиллаётган шамол, бўралаб ёғётган қор унинг кўнглини баттар эзарди. Назарида Санамнинг ёлғиз ўзи кимсасиз кўчада бораётгандай, кучли бўрон унинг юришига халақит бераётгандай туюларди. «Қаерга кетдийкан?— ўйларди Қарима опа.— Аммасиникига бордимикан?» У шу ўй билан ўрnidан турдию қайнсинглисига қўнғироқ қила бошлади. Қарима опа телефон номерини тераркан, кўнглида, «ишқилиб ўша ерда бўлсин-да», деб ўйлар, юраги гуп-гуп урар эди. Трубкани қайнсинглисининг кичкина ўғли олди. «Санам опанг бордими?» деб сўраган эди, «йўқ», деб жавоб берди. У бошқа гапирмай трубкани жойига қўйди. Юраги яна ҳам тезроқ ура бошлади. Хаёлига турфа фикрлар келди. Уларнинг баъзилари кўнглига таскин берса, айримлари юрагини ўйнатиб юборар эди.

Анчагача Қарима опанинг кўзига уйқу келмади. Санамнинг қаерга кетганини, ҳоли не кечганини ўйлаб-тонг оттирди.

VIII

Ноила ўғлини ухлатди-да, ўзи эртанги дарслар конспектини ёзишга ўтирди. Лекин қўли ишга бормадди. Хаёлига бот-бот Зафар келаверди.

Зафар ажойиб йигит. Унинг ширин суҳбатлари, одамларга муносабати Ноилага ёқиб қолди.

Ноиланинг хаёлига ўзининг турмуши, ёшлиги тушди. Унинг отаси баджаҳл одам эди. Уни кинога, театрға боришга ҳам қўймасди. Ноиланинг уй-рўзғор ишларидан боши чиқмасди. Бироқ ўқишни ташламади, ҳар қанча қийналса ҳам ўқиди, сиртдан бўлса-да, институтни ҳам битирди.

Аммо турмуши турмуш бўлмади. Эри ҳадеганда тергар, урар, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ, деб ҳақорат қиларди. Ноила бор дардини ичига ютар, арзини ҳеч кимга айтолмасди. Отасига бу ҳақда сўз очиб қолгудек бўлса, «оиланинг тинч-нотинчлигига аёл сабабчи», деб қўя қолар эди. Отасидан ўтиб бир нарса дейишга онаси журъат этмасди.

Кунлар шу тариқа ўтаверди. Бироқ бу куни ҳам ориқчалик қилди. Эри зотилжам касалига мубтало бўлди. Охири шу касал уни олиб кетди. Ёлғиз ўғли отасиз қолди. Ўшанга ҳам тўрт йил бўлди. У ёқ-бу ёқдан одам келганда ота-онаси ҳам, бошқа таниш-билишлар ҳам: «Ёш умрингни хазон қилма, ўлим ҳамманинг бошида бор, турмушга чиқ», дейишди. Ноила унамади. У турмушга чиқишни ўйлаганда, бир андиша юрагини мушукдек тирнарди: гулдек боласини кимнинг турткисига қолдиради?

Зафар билан танишдию Ноиланинг турмуш ҳақидаги тушунчалари анча ўзгарди. Бўйчан, буғдойранг, қўй кўзлари доимо чақнаб турувчи бу истараси иссиқ йигит Ноиланинг кўзини очгандай, лойқаган фикрларини тиндиргандай бўлди.

Ноила Зафарни биринчи марта мактаб комсомолларининг йиғилишида ёқтириб қолганди. Ўшанда Ноила нима сабабдандир мажлисга кечикиб келди. У залга кирганда, мактабга яқинда ишга келган ёш ўқитувчи нутқ сўзларди. Бу Зафар эди. Ноила эшикни очганда, ҳамма унга қаради. Мажлисга раислик қилувчи Ноила-

га ўтиринг, деб имо қилдию Зафарга қараб, гапираверинг, деди. Зафар секин, шошилмай сўзида давом этди:

— Мен бу мактабда янги одамман,— деди у.— Ҳали мактабнинг паст-баландини унча яхши билмайман. Лекин мактаб комсомоллари ҳақида шу қисқа вақт ичида олган тасаввуримни айтмоқчи эдим. Бу ерда сўзга чиққан ўртоқлар комсомолнинг вазифаси, бурчи ҳақида жуда яхши гапларни айтишди. Аммо уларнинг ҳаммаси ўз нутқларида комсомолнинг энг асосий вазифаси, деб, взнос тўлашни кўрсатдилар, шу нарсага кўпроқ эътибор бердилар. Менимча, масалага бундай бир ёқлама қараш тўғри эмас. Ахир ўзингиз ўйланг, комсомолнинг бурчи фақат взносни ўз вақтида тўлашдан иборатми?! Наҳотки, ўқувчи-ёшларга шундай таълим берсак! Йўқ, бундай қилиш мутлақо нотўғри! Чунки бунинг оқибати ёмон бўлади. Бир мисол келтирмоқчиман. Ҳаммангиз яхши биласиз, бир ойча илгари мактабимизнинг бир неча ўқувчиси комсомол сафига қабул қилинди. Уша қабулдан бир-икки кун олдин мен бир гуруҳ ўқувчиларнинг суҳбатини эшитиб қолдим. Бир бола яқинда комсомолга ўтиши ҳақида хурсанд бўлиб гапирарди. Шу маҳал бошқа бир ўқувчи унинг гапини бўлди:

— Э, қўйсанг-чи комсомолни, нима қиласан бошингни оғритиб. Мана, мен ўтганимга бир йил бўлди, взнос олишдан бошқа иши йўқ. Қайтанга дарсга кечикиб келсанг ёки бирон ножўя иш қилсанг, «қанақа комсомолсан», деб қулоқ-миянгни қоқиб олади.

Кўрдингизми, ўртоқлар! Айрим ўртоқлар комсомолнинг ишини, фаолиятини, бурчини қандай тушуняпти. Шунинг учун комсомолнинг ролини ошириш керак! Қаранг, мактабимизда эски, дидсиз ишланган бир фото-монтаждан бўлак на биронта тузукроқ деворий газета, на стенд бор. Буларни ким қилиши керак? Комсомоллар! Хуллас, мана шу ва бошқа ташкилий-амалий ишларнинг йўлга қўйилишида комсомоллар жонбозлик

кўрсатишлари даркор. Биз уларга коммунистларга ишонгандай ишонишимиз лозим.

Зафарнинг гапи кўпчиликка таъсир қилди, айниқса Ноилага. Ушандан кейин бу йигитга Ноиланинг ҳурмати ошди. Бора-бора улар бир-бири билан жуда яқин бўлиб кетишди. Уларнинг дунёқараши, фикрлари кўпинча бир жойдан чиқарди.

Шуларни яна эслаганда Ноиланинг кўнглига аллақандай ширин туйғулар югурди, дили равшан тортди. У Зафар ҳақида тун бўйи ўйласа ҳам зерикмасди. Хаёл чимматига ўралиб қолиб конспект ёзмагани учун Ноила ўзидан ўзи ранжиди. Энди ёзгиси келмади. Ширин хаёл оғушида ўринга кирди. Кўрпа унинг оппоқ баданларига муздай тегди. Шу маҳал ёнида Зафар бўлишини истайди. Лекин ўзининг бу хаёлидан ўзи уялиб, майин жилмайди-да, юзини бекитиб олди.

IX

Зафар Содиқнинг гўнғир-гўнғир овозидан уйғониб кетди. Туш кўриб ётган экан. Қишлоғида юрган эмиш. Қишлоғи шундоққина тоғнинг этагида жойлашганмиш. (Туш қизиқ нарса-да, бўлмаса Зафарларнинг қишлоғи қаердаю тоғ қаерда.) Авжи баҳор эмиш. Зафар, бир ёнида Ноила, бир ёнида Санам билан лола, равоч териб юрганмиш. Ноила ҳам, Санам ҳам тоққа сира чиқмаган, лоланинг ҳам, равочнинг ҳам қандай ўсишини мутлақо кўрмаган экан. Зафар уларга тоғ табиатини, ажойиб манзараларини кўрсатиб юрганмиш. Қизларнинг кучоғи тўла лола эмиш. Улар тепаликка кўтарилганлари сари лоланинг, равочнинг яхшисини топармишлар. Бир-бирини қувлашиб, талашиб-тортишиб лола теришармиш. Бир маҳал Зафар битта жуда чиройли, нақ пилёладай келадиган лола топиб олибди. Қизлар «мен-

га-менга!» деб Зафар томонга югуришибди. У бундай гўзал, чиройли лола топганидан ғоят севиначмиш. Зафар лолани баланд кўтариб Ноилага қараб чопибди. Шу вақт у катта бир тошга қоқилиб оғзи билан ерга урилибди, қўлидаги лола эса уч қадамча нарига учиб кетибди. Санам югуриб келганмиш-да, ҳалиги лолани олиб бағрига босганмиш. Ноила Зафарга ҳам қарамай: «Менга бер, бу менинг лолам!» дермиш. Санам эса: «Йўқ, ким олдин олган бўлса шуники, бермайман!» деб лолани баттар бағрига босармиш.

Зафар уйғонди, остидаги кўрпачалари оғиб каравотнинг темири оёғига ботиб кетибди. Содиқ ўзича ғингиллаб ашула айтиб соқол олишга ҳозирланаётган экан. Зафар кўзини очиши билан жаврай кетди:

— Зафар, турдингизми? Менга қаранг, жўра, жуда ажойиб ашулалар кўчайиб кетяпти-да. Шу шоирларга ҳам ҳайронман-да, бу гапларни қаердан топиб ёзишар экан, а?

Зафар индамади. Лекин Содиқ уни ҳол-жонига қўймади:

— Ахир бирон нарса десангиз-чи? Мунча шоирларга ўхшаб... Э-ҳа, дарвоқе, ўзлари ҳам шоир-ку...

Содиқнинг очиқ кўнгиллиги, чўрткесарлиги Зафарга ёқар, аммо бачкана қилиқлари баъзан унинг жигига тегар эди. Зафар бир неча бор: «Кўп бачканалик қилманг, Содиқ, уялмайсизми? Дуппа-дуруст педагогсиз, ахир», деб танбеҳ берса-да, у парво қилмади. Кейинги пайтларда унинг гапига унчалик эътибор бермай қўйди. Ҳозир ҳам индамади. Зафарнинг хаёли кўрган тушида. Содиқ ҳамон бидирларди:

— Бу дейман, қизи тушмагур кеча сизни ростдан ҳам хафа қилган экан-да. Ёки ўзингиз бирон нарса дедингизми? Ҳа, сизам анойи эмассизку-я...

Зафарнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Бўлди деяпман сизга! Намунча эзмалик қилма-сангиз.

— Хўп, тақсир, хўп,— деди Содиқ илжайганча қўлини кўксига қўйиб.— Тавба қипмиз. Мунча дўқ қилманг, айтдим-а, бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, деб, кайфиятингиз бекордан-бекорга бузилар-миди.

Зафар нонушта ҳам қилмай ишга жўнади. Содиқ унинг орқасидан «Ҳой Зафар, бирон бурда нон-пон еб олинг, яна дарсда силлангиз қуриб, гапиролмай қолманг», деганича бақириб қолаверди. Зафар миқ этмай чиқиб кетди. Содиқ ўзича: «Тавба, жуда ғалати йигит-да», деб ғулдираб қўйди.

Х

Зафар ётоқхонада яшаб қурилишда ишлади, институти битиргач, мактабга ишга ўтди. Ҳозир мана шу ҳовлида ижарада туради. Ҳовлининг эгаси марказдаги кўпқаватли уйларда яшайди. Содиқ ҳар сессияда Зафарнинг ёнига келади. Бунга иккаласи ҳам ўрганиб қолган. Ҳозир ҳам Содиққа сессия бошланган, Зафарнинг олдига келиб, у билан бирга турибди.

Содиқ дарсга хоҳласа боради, хоҳламаса йўқ. Зафар кетгандан сўнг у ҳафсала билан соқолини олди. Унгача электр чойнакдаги чой ҳам қайнади. Содиқ «уҳ-уҳ»лаб юзига атир сепдию чой дамлади. У чой ича туриб ўйлади: «Ўқишга борсаммикан ёки бормасаммикан? Э, бориб ҳам нима қилдим, ундан кўра уйда ётиб китоб ўқиганим фойдалироқ». У шу қарорга келдию каравотга ётиб китоб ўқий бошлади. Лекин миясига ҳеч нарса кирмади, кўз ўнгида кечаги қиз гавдаланаверди. Унинг чиройли қадди-қомати, совуқдан сал қизарган оппоқ юзлари кўз олдидан кетмасди. «Эҳ,— деди Содиқ китобни столга иргитиб,— дунёда яшаганга яраша ўшанақа қизлар билан яшасанг-да. Аҳ!— у кафтларини бир-

бирига ишқади.— Шаҳарликларга маза-да... Бизларга қийин. Бу қишлоқ деганингда бирон нотаниш қиз билан шунчаки гаплашсанг ҳам ҳар хил гап тарқатиб юборишади-я,— Содиқнинг хаёли тобора чигаллашиб, уни аллақандай сирли самоларга олиб чиқарди.— Ё таваккал қилиб шартта шаҳарга кўчиб келсаммикин?— У ўйланиб қолди.— Бўлмади! Бу гап айтишга осон, иккита думни етаклаб қаерга ҳам борардим. Ундан кейин, ким менга жой тайёрлаб ўтирипти. «Мана, мулла Содиқ, кела қолинг», деб. Қишлоқда томиримиз жуда мустаҳкамлашиб кетган.— Унинг миясига ажойиб фикр келгандай яна ўйланиб қолди.— Шошма! Хотинни ҳам, бола-чақани ҳам ташлаб келсам-чи? Ўзи хотиним бугун бу, эрта у деб мингиллаб, қулоқ-мияни қоқиб олган-ку! Мана, ғирингласанг тоза ғирингла десаму ҳаммасидан воз кечсам!..»

Содиқ гарчи чапани, борди-келдининг фарқига унча эътибор бермайдигандек кўринса-да, бир ишни қилишдан олдин обдон ўйлаб кўрар, шу ишдан озгина бўлса-да, манфаат келсагина уни қилишга киришарди. Ҳозир ўйлаган фикрларини ҳам роса тарозинга солиб кўрди.

«Йўғ-э,— деди у ўзига-ўзи,— бундай қилиш унча яхшимас. Хотин, бола-чақани ташлаб, ҳайт деб шаҳарга келсам-у, бу ерда хор-зор бўлиб юрсам... Ҳозирча ўша эски аравани ҳайдаб тураверайлик-чи, кейин бир гап бўлар».

Орадан кўп ўтмай Зафар келди. Унинг барвақт келганидан Содиқ ҳайрон бўлди.

— Ҳа, жўра?..

Зафарнинг кулиб турган кўзларидан, майин жилмайишидан кайфияти яхши эканлиги зоҳир эди.

— Ие, нега дарсга бормадингиз?

— Э, қўйсангиз-чи, жўра, шу мижғов ўқитувчиларингизнинг дарсига бориб нима қиламан.

— Тўғри айтасиз,— деди Зафар, пальтосини ечиб каравотга ташларкан,— айрим домлаларнинг лекцияси-

ни эшитгандан кўра кампирларнинг эртагини тинглаган маъқул.

Содиқ ётган жойидан ирғиб туриб стулга ўтирди-да, Зафарга тикилди.

— Хўш, энди у-бу гапни қўяйлик, жўра, ўзларидан сўрасак, кайфлари чоғ кўринади?

— Э, тавба,— деб кулиб юборди Зафар,— ўзи сиз қанақа одамсиз? Кишининг кайфияти ёмон бўлсаям қўймайсиз, яхши бўлсаям. Ахир одам бўлгандан кейин гоҳ хурсанд, гоҳ хафа бўлади-да. Одамзоднинг бошида ҳар куни минг хил савдо. Сурат эмасманки, ҳамиша бир хилда тиржайиб тураверсам.

Зафар Содиқ билан гаплашиш асносида кийимини алмаштирди. Оқ нейлон кўйлаги билан галстугини ечиб, свитер кийди, соч ёғидан кафтига ишқалаб сочига сурди. Содиқ Зафарнинг бошқатдан кийинаётганини кўриб ҳайрон бўлди.

— Ҳа, жўра, яна йўл бўлсин? Свиданияга кетяпсизми дейман-да. Лекин шуни ҳам айтайки, ўлгудек эгоист боласиз, ўзингиздан бошқани ўйламайсиз. Биз бечорани бирон марта у ёқ-бу ёққа олиб борай демаясизам.

Зафар унинг гапидан завқланиб кулди ва кечроқ қайтишини айтиб жўнади.

XI

Зафар янги дарсни ўтиб бўлди-да, «саволлар борми?» деди. Учинчи қатордаги партада ўтирган Комил кўлини кўтарди.

— Дарсдан ташқари савол бўлса ҳам майлими?

— Марҳамат,— деди Зафар унинг саволига қизиқсиниб.

— Самарқанд, Бухородаги миноралар, мадрасалар нечанчи асрда қурилган?

— Булар ҳаммаси бир вақтда қурилмаган. Бири тўққизинчи асрда қурилган бўлса, бири ўн иккинчи асрда барпо бўлган. Кўпчилиги ўн тўртинчи-ўн бешинчи асрларда қад кўтарган.

Қомил «айтайми-йўқми» деган маънода ёнида ўтирган шеригига қараб олди. Буни сезган Зафар:

— Тортинма, айтавер, нима демоқчисан?— деди.

— Тарих ўқитувчимиз айтган эдики,— деб сўзида давом этди Қомил.— Илгари замондаги одамлар, қадимги авлод-аждоқларимиз жуда қашшоқ яшашган экан. Шундай бўлса, ўша минораларни, мадрасаларни қандай қилиб қуришган?

Зафар ўйланиб қолди: «Айтсаммикан, булар менинг фикримни тўғри тушунишармикан?»

— Тарих ўқитувчингдан сўрамадингми?

— Сўрадим.

— Нима деди?

Қомил яна ёнидаги шеригига қаради. Шу маҳал орқада ўтирган бир қиз:

— Ҳеч нарса демади, қайтанга бунақа саволингни йиғиштир, деб Қомилни уришиб берди,— деди ҳозиржавоблик билан.

Қомил ҳам Зафарга қараб «шундай», дегандек бошини қимирлатиб қўйди.

— Бўлмаса эшит,— деди Зафар.— Аввало бунақа миноралар, мадрасалар Самарқанд ёки Бухородагина эмас, Хевада ва бошқа шаҳарларда ҳам бор. Уларнинг ҳаммаси халқимизнинг ўтмишдаги маданий мероси ҳисобланади. Халқимиз фақат тарихий ёдгорликлари билан эмас, жуда улкан олимлари, шоирлари билан ҳам дунёга машҳур. Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий, Бобурларни биласизлар. Бу сиймоларнинг илмий-ижодий мероси кўплаб мамлакатларда ўрганилади.

Ўқувчилар миқ этмай тинглашар, Зафар эса иштиёқ ва илҳом билан сўзларди:

— Ўтмишдаги аждоқларимизнинг қандай яшаганлиги ҳақида гапирадиган бўлсак, тарихдан яхши маълумки, XIV—XV асрларда бизнинг ўлкамизда феодализм тузumi мавжуд бўлган. Бундай жамиятда барча халқ бир хилда яшамаганлиги, бойлар, катта ер эгалари роҳат-

да-ю, меҳнаткаш халқ оч-яланғочликда умр кечирганлигини айтмасам ҳам бўлади.

Тарихий ёдгорликларнинг қурилиши эса бошқа масала. Ўша замондаги мадрасаларда асосан диний таълимот ўргатилган. Тўғри, уларда ҳамманинг боласи ҳам ўқий олмаган. Фақат бойларнинг фарзандлари таҳсил кўришган. Меҳнаткаш халқнинг кучи, моли эвазига қурилган бўлишига қарамай, бу мадрасаларда сабоқ олиш уларнинг ўғилларига насиб этмаган. «Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур», деган-ку Фурқат. Темур даврида, ундан кейинги замонларда ҳам аҳвол шунақа кечган.

Даврлар ўтиши билан бу ёдгорликлар халқ мулкига айланган. Ҳар қандай кашфиёт ҳам, улкан иншоот ҳам маълум бир гуруҳ ёки айрим шахслар бошчилигида меҳнаткаш халқ меҳнати билан яратилган. Йиллар ўтгач, улар халқнинг моддий-маданий мероси бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам Улуғ Октябрь инқилобидан кейиноқ доҳиймиз Владимир Ильич Ленин тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ҳақида махсус декрет қабул қилади. Партия ва ҳукуватимиз бу масалага ҳозирги кунда қанчалик катта эътибор бераётганлигини ўзларингиз яхши биласизлар...

Зафар гапиришдан тўхтаб, болаларга разм солди. Улар партага михлаб қўйилгандек, қимирламай ўтиришарди.

— Саволингга қисқача жавоб шу. Бу масалалар тўғрисида гапираман десак, суҳбатимиз жуда чўзилиб кетади. Қолаверса, кейинчалик, мактабни битириб, институтга кирсанглар, буларни атрофлича ўрганасизлар.

Ўқувчилар ўқитувчидан кўзини узмай, диққат билан қулоқ солиб ўтиришарди. Шу топда уларнинг қалбида институтга кириш иштиёқи туғилди. Айниқса, Комил, студент бўлишни жуда ҳавас қилди.

Ўқувчилар ҳолатини сезган Зафарнинг хаёлига шун-

дай фикр келди: «Аслида биронта тўғарак очиш керак. Ушанда ҳозиргидек турли саволларга бемалол жавоб бериш мумкин бўлади. Бу ишга балки тарих ўқитувчиси ҳам ёрдам берар».

Зафар бу фикрни болаларга айтган эди, улар, «майли, жуда яхши бўлади», деб чапак чалиб юборишди. Фақат биринчи партада ўтирган Қосимжон чапак чалмади. У қўлини кўтариб, бақирди:

— Ҳай, ҳай, болалар! Намунча ҳовлиқасанлар? Тўғарак нимага керак? Шундоғам эртадан кечгача дарс. Минорани кўргиларинг келса, борларинг. Мана, ман бориб кўриб келганман, нимаси қизиқ? Ёшдан қурилган бир столба-да...

— Тўғарак очилса, фақат минора ҳақида гаплашмаймиз-ку,— деди Комил.— Адабиёт, тарих, яна бошқа фанларга оид қизиққан нарсаларимизни сўраймиз. Зафар акам гапириб берадилар.

Қосимжон беписандлик билан орқасига суянди.

— Эй, менга керак эмас тўғарак. Ҳаммасини ўзим биламан.

Бутун синф ўқувчилари баравар қийқиришди:

— Сени ҳеч ким мажбур қилаётгани йўқ! Келманг келма, бизга керак тўғарак!

— Мажбур қилиш қўлингдан келмайди-да!— деди Қосимжон яна манманлик билан.

Бу суҳбат Зафарни ажаблантирди. «Қосимжон отаси катта лавозимда ишлашини яхши билади-да. Унинг ота-онаси билан ўғилларининг хулқи хусусида суҳбатлашишим керак».

Зафар хаёл билан ўқувчиларнинг тўполонига, тортишувларига эътибор бермай қўйди. Қўнғироқнинг жанги унинг хаёлини бўлди.

— Болалар, тортишувнинг фойдаси йўқ. Тўғарак — дарс эмас, шунинг учун унга қатнашиш мутлақо ихтиёрый,— деди.— Қимнингки билими ошиб-тошиб кетган бўлса, нафақат тўғаракка, дарсга ҳам келмаслиги мум-

кин.— Қосимжон ўқитувчисига хўмрайиб қаради-да, унинг чиқишини ҳам кутмай, менсимаган кўйи ўзини эшикка урди.

...Зафар танаффусга чиқдию яна ўша тўгарак ҳақида ўйлаб кетди. «Дарҳақиқат, мактабда шунақа бир тўгарак очиш керак».

Дардан кейин Зафар мактаб директорининг ҳузурига кириб, тўгарак масаласини айтди.

— Ҳм... тўгарак очаман денг? — директор савол назари билан Зафарга тикилди.— Қим айтди бу гапни сизга?

— Ҳеч ким айтгани йўқ, ўзим шундай фикрга келдим. Ҳар ҳолда ёмон бўлмасди, ўқувчиларнинг билиминини чуқурлаштиришда ёрдам бўлиши мумкин.

— Оғримаган бошингизни оғритиб нима қиласиз, ука. Оч қорним, тинч қулоғим, деб юравермайсизми. Ундан кўра уйланиш ҳақида ўйласангиз-чи.

Директорнинг бу гапидан Зафарнинг жаҳли чиқди. Аммо ўзини босиб, вазмин гапирди:

— Уйланиш — менинг шахсий ишим. Унга аралашшишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Болалар билан турли мавзуда суҳбатлашиш, савол-жавоб қилиш эса мен учун қизиқарли. Бундай иш учун ҳар қанча вақтимни аямайман.

— Демак, ўзингизни ўйлаётган экансиз-да,— деди директор қизишиб.— Мен айтдим-а, бунча жонкуяр бўлиб қолдингиз деб.

— Бу нима деганингиз? Ахир мен...

— Бўлди! Ҳеч қандай тўгарак очилмайди. Борди-ю, шу нарса зарур бўлса, ўйлашиб кўрамиз. Бу ишга бош қотирадиган сиздан кўра тажрибалироқ, билимлироқ ўқитувчилар бор.

— Бунинг нимасини маслаҳатлашиб ўтириш керак?

— Бемаслаҳат иш қилинмайди бизда, ука. Адабиётчи бўлсангиз ҳам халқ ижодини яхши билмас экансиз, маслаҳатли тўй тарқамас, деган мақолчи эшитганми-

сиз? Ҳа, ундан кейин, коллектив деган гап бор. Коллективнинг юзига оёқ қўйиб, ҳар ким ўз билганини қилиб кетаверса, оқибати нима бўлади?.. Бизда якка ҳокимиятчилик аллақачон тугаган...— Зафар директорга термилиб ўтираркан, ажабланарди: бу гапларни якка ҳокимиятчиликка нима дахли бор?— Ҳа, айтгандай, Азларов масаласи нима бўлди?— Зафар индамади. Ҳозир у директорга қараб ўтирибди-ю, аслида уни кўрмасди, сўзларини эшитмасди. Гўё ҳайкалдек қотиб турар, ҳатто киприк ҳам қоқмасди. Директор ҳайрон бўлди.— Ҳа, Зафаржон, сизга нима бўлди?— Зафар юзига илкис бирор совуқ сув сепгандай сесканиб кетди. Директор сал жилмайди.— Тинчликми ўзи?— Хиждолатдан Зафарнинг юзлари қизаринқиради. «Йўқ, ўзим, шундай», деди. Директор яна бояги саволини қайтарди:— Бу, Азларов масаласи нима бўлди, ука?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Шунини тўғриланг, ука,— деди директор хиёл буйруқ оҳангида.

Зафар бамайлихотир гапирди:

— Маслаҳатлашиб кўрамиз.

— Ким билан?

— Коллектив билан. Ахир коллектив деган гап бор.

Директор тутоқиб кетди. Унинг йўғон, калта бўйни, дум-думалоқ юзлари, ҳатто деразадан тушиб турган қуёш шуъласида ялтираб кўринган бошигача қизариб кетди.

— Кечирасиз, Турсун Ғиёсович, қаттиқроқ гапириб юбордим чоғи.

— Йўқ, сиз қаттиқ гапирмайсиз, сиз жуда одобли, маданиятлисиз... Сиз...

Зафар индамади, директорнинг кинояларидан хижолат чекди.

— Катталарни ҳурмат қилишни биласизми ўзи? Нега бир гап айтганда, хўп демайсиз?

— Кечирасиз, Турсун Ғиёсович, қайси айтган ишингизни қилмадим? Ахир...

— Бўлди,— унинг гапни бўлди директор.— Арзимаган битта баҳо деб қачондан бери ади-бади айтишамиз. Яна, «қайси айтган ишингизни қилмадим», дейсиз-а.

Зафар маънодор жилмайиб, директорга боқди.

— Турсун Ғиёсович, нимаики қил десангиз қиламан...

— А, борақансиз-ку,— директор қувониб кетди.— Одамни шунча қийнамай, хўп дея қолсангиз нима бўларди?!

— Лекин Азларовга беш қўёлмайман-да. Чунки бу арзимаган иш эмас. Бир инсон тақдири деган гап.

Зафарнинг бу гапи директор учун ўчаётган оловга керосин сепишдай бир гап бўлди. У яна қизишиб кетди.

— Нега? Нега қўйиб беролмайсиз?

Энди Зафар ҳам ўзини босолмади:

— Турсун Ғиёсович, нима қиласиз ўзингизни ҳам, мени ҳам қийнаб. Ахир сабабини ўзингиз яхши биласиз-ку. Бу ерда ҳеч қандай сир бўлмаса. Билими бешга арзимаган болага қандай қилиб беш қўяман?

— Арзимайди денг?— киноя қилди директор.— Қаранг-а...

Зафар ўзини эркин қўйиб юборган, фикрларини тортинмай, яширмай, очиқ-дангал айтар эди.

— Ҳа, шундай. Мен ўқитувчи сифатидаям, комсорг сифатидаям у болани яхши биламан. Беш қўйишга сираям арзимайди. Биз ҳозир суриштирмай унга беш қўйиб бераверсак, оқибати нима бўлади? Келажагнга масъулият билан қарайдими у? Ахир ҳамма фанлардан аъло баҳога ўқийдиган бола бошқаларга билими, хулқи, жамоат ишларида қатнашиши ва ҳоказо-ҳоказолар билан ўрнак бўлиши керак-ку! Азларов қайси хислати билан намуна бўлади? Зўравонлиги, болаларни, ҳатто ўқитувчиларниям менсимаслиги биланми? Шундай болага беш қўйсак бўладими? Виждонингиз қабул қиладими?

«Бу боланинг ичи гапга тўлиб кетган экан-ку», деган маънода Зафарга термилиб ўтирган директор гўё муҳим бир гап айтаётгандай салмоқлаб сўзлади:

— Азларов шунчалик бўлиб кетган бўлса, бунинг учун ким айбдор? Албатта, бизу сиз! Тарбиялашимиз керак. Тушунарлими? Тар-бия-ла-ши-миз ке-рак!

— Турсун Гиёсович.— чуқур уҳ тортиди Зафар,— тарбиялаш, бу арзиса-арзимаса беш қўйиб беравериш деган гапмас-ку ахир! Ундай бўлса Макаренкои, Сухомлинскийни, уларнинг методини ўрганиб нима қиламиз?!

Эшнк аввал астагина тақиллади, кейин очилиб, илимий бўлим мудирин Анвар Обидов кирди.

— Мумкинми? Кечирасизлар, суҳбатларингни бўлмадимми? Мен бир минутга, Турсун Гиёсович.

Директор унинг гапини бўлди:

— Йўқ-йўқ, сираям. Келинг, Анвар Обидович, ўзи ҳозир сизни чақиртирмоқчи бўлиб турувдим.

— Тинчликми?

— Ҳалиги Азларов масаласини гапиряпман.

Мудир Зафарга қаради.

— Ҳақимов нима дейди?

Директор очиқдан-очиқ киноя қилди:

— Бу киши беш қўймасмишлар. Арзимасмиш. Жасоратни қаранг!

Чўкаётган одам хасга ҳам осилади деганларидек, Зафар умид билан Обидовга термилди.

— Бунақа сохтагарчиликнинг нима кераги бор ахир, Анвар ака? Кимга фойдаси тегади буни? Хўп, бугун беш қўяйлик. Келаси йили ҳам. Боринги, ҳамма синфни аъло баҳо билан битириб, олтин медаль ҳам олсин. Хўш, кейин нима бўлади? Олтин медалини кўтариб бирон институтга борса-ю, ҳеч балони билмаса — яхши бўладими шу? Бундан кимга наф, ким обрў топади? Мактабимиз шаънига ҳам яхшимас-ку бу! Буни қайси

чаласавод ўқитгану қайси «доно» олтин медаль берган демайдимиз?

— Унинг институтга кириши тўғрисида сиз ташвиш чекиб ўтирманг,— деди директор энсаси қотиб.— Керак бўлса имтиҳонсиз ҳам кириб кетаверади.

— Ундай бўлса аъло баҳолару олтин медалнинг нима кераги бор унга?

Илмий мудир гапга аралашди:

— Чинданам шунчалик имконияти зўр бўлса, биз нимага бош қотириб ўтирибмиз?

— Тушунсангиз-чи, Анвар Обидович, у Усмон Қодировичнинг ўғиллари. Қолаверса, мактабимиз обрўси.

— Мактабимиз обрўсини ўйласак, бошқа болалар ҳам бор,— чўрт кесди Зафар.

— Ҳе, ука, ким арзиш-арзимаслигини мактаб раҳбарлари яхши билишади. Сиз бу ишларга аралашмасдан, айтган ишни қилаверсангиз-чи.

— Турсун Ғиёсович, бундай қилиш яхши эмас. Ахир предмет ўқитувчиси рози бўлиши керак.

Директор қўли билан ҳавони кесиб гапирди:

— Предмет ўқитувчисининг хоҳишига қараб ўтира-мизми!

— Ундай бўлса шунча вақтдан бери асаббузарлик қилиб ўтиришимизнинг нима кераги бор эди? Мендан сўрамасдан қўйиб юборавермайсизми?!

— Қарашга мажбурмиз. Ҳакимов предмет ўқитувчиси сифатидаям, комсорг сифатидаям рози бўлиши керак.

Директор ўз фикрини тушунтиролмаётганидан хуноб бўлди.

— Менга қаранг, Анвар Обидович, сиз ҳам ёш болага ўхшайсиз-а, борингки, ўша Азларов бешга ҳозир арзимасн ҳам, дейлик. Лекин унга бу йил ёки келаси йил бермаймиз-ку олтин медални. Мен демоқчиманки, ҳозирдан аъло баҳо қўйиб, кўнглини кўтариб борсак, унинг талантини тарбиялаган бўламиз.

— Унда талант нима қилади?— деди Зафар.

— Сиз кўпам катта кетаверманг. Талант дегани пинҳоний бўлади, билсангиз.

— Шошманглар, ўртоқлар,— вазмин гапирди Обидов.— Мен бир нарсага тушунолмаяман. Қосимжоннинг баҳоларини беш қилиб беринглар, деб дадаси илтимос қилдими?

— Қизиқсиз-а, Анвар Обидович, Усмон Қодирович катта одам бўлсалар, биздан шу арзимаган нарсани илтимос қиладиларми?

Зафар луқма ташлади:

— Балки Усмон Қодировичнинг ўзи бу гапларга қаршидир.

Зафарнинг бу гапи директорнинг иззат-нафсига тегди. Аммо ўзига сув юқтирмай, билмаганга олди.

— Ҳамма сизга ўхшаган ботир бўлгандами...

— Шу масала бўйича мен Усмон Қодировичнинг ўзи билан бир гаплашиб кўраман,— деди Зафар.

Оғир жиноят қилиб қўлга тушган одамдай директорнинг қўллари титраб, ранги оқариб кетди. Шахт ўрнидан туриб, оғзидан тупук сачратиб Зафарга бақирди:

— Эсингиз жойидами ўзп? Нималар деётганингизни биласизми?— Обидовга термилди.— Қанақа бола ўзи бу? Шу гапларни Усмон Қодировичга айтиб бўладими? Нақ эртагаёқ ҳаммамизнинг изимизни қуритадилар-а!

— Унчаликка бормас. Усмон Қодирович тушунадиган одам, сиз ўйлаганчалик эмас ҳар ҳолда,— деди Анвар Обидов.

Зафар шахдам қадамлар билан чиқиб кетди.

XII

Ноила ёлғиз. Уғли боғчада. У Зафар келиши олди-дан столга турли ноз-неъматлар қўя бошлади. Унинг

кюраги ҳаприқар, қандайдир қувончлими, қайғулими нарса бўлишини кутаётгандек ҳаяжонланар эди.

Столни чиройли қилиб безатди, ҳамма нарса тахт. «Зафар ҳозир келиб қолар,— ўйларди Ноила.— Тезроқ келсайди». У деразадан ташқарига қаради. Қор ёғмоқда. Ноила деразанинг дарчасини очиб юборди. Муздай тоза ҳаво кирди. У тўйиб-тўйиб нафас олди. Ноила бинолар пештоқига, дарахтларга худди капалакдек секин кўнаётган қорга тикилиб, қишнинг жамолига маҳлиё бўлиб қолди.

Эшик кўнғироғи жиринглади. Ноила «ҳозир» дедию югуриб келиб эшикни очди. Зафар.

— Вой, келдингизми,— деди Ноила севиниб.

— Келдим,— деб Зафар майин жилмайди.— Қимлар бор?

— Гапингиз қизик-а, Зафар, ким бўларди, боя нима девдим сизга.

Зафар қўлидаги қоғозга ўралган нарсани Ноилага узатди.

— Овора бўлиб, нималар кўтариб юрибсиз?

— Овораси бораканми.. Орзу-ниятларингиз, ишларингиз вақти-соатида бўлсин, деб соаг олиб келдим.

— Раҳмат!— деди Ноила.— Мен ҳозир...— У ошхонага кириб кетди.

Зафар Ноиланинг орқасидан бир қараб қўйди. Унинг битта қилиб ўрилган билакдай йўғон сочи орқасига ташланган, устида ҳаворанг гулдор халат. Унинг қаддиқомати, тип-тиниқ юзи Зафарга жуда чиройли кўриниб кетди.

Зафар Ноиланинг уйига биринчи марта келиши. У уйнинг безакларини, мебелларини бир-бир кўздан кечирди.

Чой кўтариб Ноила кирди-ю, унинг диққати бўлинди.

— Зерикиб қолмадингизми? Олиб ўтиринг. Аслида

эртага келганингизда меҳмонлар билан гаплашиб ўти-
рардингиз.

— Зарари йўқ. Эртага келиш қандайдир ноқулай.

Ноила чой қуйди.

— Қани, марҳамат, дастурхонга қаранг. Мановилар-
ни очинг.

Зафар фужерларга шампан қуйди.

— Ўзингизга коньякдан.

— Нега ўзимга, аввал мана буни ичайлик, кейин
бир гап бўлар... Қани олинг-чи, туғилган кунингизда
менинг истагим шуки, ҳамма ниятларингиз рўёбга чиқ-
син, юзингиздан қувноқлик, лабингиздан табассум ари-
масин! Сизга ўхшаган покдомон одамларнинг кўпайиши,
чинакам севгининг барқарор бўлиши учун ичайлик!

— Раҳмат...

Ичишди.

— Ҳалиги гап нима бўлди, Зафар?

— Қайси гап?

— Директор билан борди-келдиларинг-чи.

— Ким билади дейсиз,— деб кулди Зафар.— Зўр
бўлса РайОНОга бориб айтар ёки мени ишдан бўшатиб
юборар... Мен қилаётган ишим тўғри, деб ўйлайман.

— Албатта-да. Ахир мактабда тўгарак очилса, нима-
си ёмон-а?

— Тўгаракни гапирасиз. Ҳали буниси ҳолва. Бошқа
машмаша чиқиб турипти.

— Яна қанақа ғалваси боракан?

— Азларовнинг чораклик баҳосини беш қилишим
керак экан.

— Азларови ким?

— Саккизинчи «Б»даги олифта, маҳмадона бола
бор-ку.

— Ҳа. Анаву олифтами? Беш қилишга нима зарурат
туғилипти? Директорга алоқаси борми?

— Йўқ. Олтин медаль олиши керакмиш. Усмон Қо-
дировичнинг ўғли-да.

— Ҳм-м. Гап бу ёқда денг. У саккизинчида ўқиса, олтин медалга...

— Олтин медаль берилаётганда саккизинчи синф баҳосига ҳам қаралади-ку. Ҳозирдан замин тайёрлаб бормоқчи-да.— Зафар чўнтагидан сигарет чиқарди.— Майлими чексам?

— Бемалол, ёш бола йўқ-ку. Нима қилмоқчисиз?

Зафар сигарет тутунини босиб-босиб тортди.

— Иложи йўқ. Қўёлмайман беш... Тавба, билмадим бундай қилишнинг нима қизиғи бор экан. Ахир ўша боланинг ўзигаям зарар-ку...

— Энг ёмони — болани бузади, талабчанликни йўқотади. Яхши билмасам олтин медаль берармиди, деб ўзига ортиқча бино қўйиб юборади... Хуллас, директор билан муносабатларинг яна ҳам кескинлашар экан-да.

— Нима бўлса бўлар. Мен фикримдан қайтмайман.— Зафар сигарет қолдиғини кулдонга босиб эзгилаб ўчирди-да, яна шампан қуйди.— Келинг, шунга ҳам бош қотириб ўтирамизми, туғилган кунингизни ҳам педсоветга айлантириб юбормайлик. Олинг. Ишларимиз доимо ўнгидан келсин!— Шартта ичиб юборди.

Зафар Ноиланинг тимқора кўзларига термилди. Термилиб жим тураверди.

— Зафар,— деди Ноила орада юз бераётган қандайдир ўзгаришни ҳис этиб,— менга бундай қараманг. Кўнглингиз ҳар ёққа кетмасин. Сизни ўзимга яқин олишимнинг сабаби фикрларимизнинг бир жойдан чиққанлиги...

Ноиланинг сўзларини тинглар экан, Зафарнинг хаёлидан турли фикр кечарди. «Ахир мен уни севаман-ку! У-чи? Севмайдими?»

— Ноила,— Зафарнинг овози титраб чиқди.— Мен сизни...

— Бўлди, Зафар, унақа деманг. Ҳаммасини билман. Лекин сиз ўйлагандек бўлмайди. Эримнинг руҳига хиёнат қилмайман. У ким, қандай одам бўлмасин бари-

бир ўғлимнинг отаси эди-ку. Бундай ишларга менинг виждоним йўл қўймайди.

— Нега хиёнат бўлар экан?— деди Зафар ялинган оҳангда.— Ахир эри вафот этган ёки турмуши бузилган аёллар камми? Дунёнинг иши шундай бўлса сизу бизнинг қўлимиздан нима келади?! Бир умр дунёдан тоқ ўтиш керакми?

— Агар янги турмуш қурса, бу хиёнат эмас.

— Шундай экан, нега энди сиз...

Ноила унинг гапини бўлди:

— Мен сизга турмушга чиққаним йўқ-ку! Бу ҳақда гап ҳам очилган эмас-ку?! Бунақа гапни мен хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

Зафар оғир сукутга чўмди. Энди Ноиланинг юзига қарай олмасди. Ноила ҳам жим бўлди. Хона узра залварли жимлик қанот ёйди.

Ноиланинг пўлат иродали эканини Зафар билар эди. Аммо ҳозир, шу ҳолатда ўзини бу қадар вазмин тута олганни уни ҳайратга солди. У аёлларнинг иродасига, сабрига, мулоҳазалилигига тан берди.

Ноила бир пиёла иссиқ чой қуйиб Зафарга узатди, ўзига ҳам қуйди.

— Мен сизга анчадан бери бир нарсани айтмоқчи бўлиб юрардим. Бугун мавриди келди, айтсам майлими?

Зафар пиёлани столга қўяркан, «майли» дегандек Ноилага қаради.

— Сиз мени севасизми?

Ноиланинг бу саволидан Зафар гангиб қолди. Юзи қизариб кетди. Юраги гуп-гуп ура бошлади. Аммо тили калимага келмади.

— Сизни эса бошқа биров севади. Қимлигини биласиз-а?

Ноила Санамни назарда тутаётганлигини Зафар билса ҳам, ўзини билмаганга олди.

— Йўқ! Ким экан?

— Узингизни гўлликка солманг, биласиз. Санам! Мактабимизнинг кутубхонасида ишлайди-ку.— Ноиланинг авзойи бир хил бўлиб кетди. У бу ҳолни Зафарга билдирмаслик учун чой ҳўплади.

— Ахир мен уни севмайман-ку!

— Дунёнинг иши шунақа-да,— деди Ноила зўрмазўраки жилмайиб.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Биладан. Ўзим сезиб юрардим. Унинг устига бир куни ўзи келди менинг олдимга.

Бу гапдан Зафар ҳайратга тушди.

— Ўзи келди? Нима деди?

* * *

Кечқурун Ноила телевизор кўриб ўтирганди, эшик қўнғироғи жиринглади. «Ким бўлди экан?» Эшикка яқинлашаркан, овоз берди: «Ким?» Жимжит. Ҳайрон бўлди. Болалар қўнғироқни босиб қочишдимикан? Яна сўради: «Ким?» Эшик орқасидан қиз боланинг «Мен» деган товуши келди. Ноила овоз эгасини танимади, эшикни очди.

— Санам...

— Кутмаганмидингиз?— қизаринқиради Санам.

Чиндан ҳам Санамни кутмаган эди. Нега келди экан?

— Нимага қараб турибсиз? Ичкарига кириг.

— Раҳмат.

Ноила телевизор овозини пасайтириб қўйди. Ҳол-аҳвол сўрашдилар.

— Кутилмаган меҳмон нега келди, деб ҳайрон бўлаётгандирсиз-а, Ноила опа?

Мезбон сир бой бермади.

— Йўқ, нега ундай дейсиз. Ахир бир мактабда ишласак... Бир-биримизникига йўқлаб борсак ёмонми?

Мен ҳозир,— Ноила чой қўймоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди.

— Овора бўлманг, Ноила опа. Ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Мен ҳозир кетаман.

— Овораси борми? Бир пиёладан чой ичайлик.— Ноила чойнакни олиб ошхонага чиқиб кетди. Санам ўйланиб қолди: «Сўрасаммикан? Нима деб ўйлайди? Бордию ростанам яхши кўрса-чи? Олдига солиб қувла-са-я. Ё кўнглига оғир олармикан? Ётиги билан сўрайман...»

Мезбон чой дамлаб кирди.

— Бекор овора бўлдингиз-да, Ноила опа.— Ноила узатган чойни олди.— Раҳмат... Ноила опа,— у тутилиб-тутилиб гап бошлади,— сиздан бир нарсани сўрагани келувдим.

— Марҳамат,— деди унга диққат билан тикилиб ўтирган Ноила.

— Фақат мени тўғри тушунинг, илтимос. Сизни жудаям ҳурмат қиламан. Шунинг учун ҳаддим сиғиб олдингизга келдим.

Ноила кулди.

— Марҳамат, Санамхон. Тортинмай сўрайверинг.

— Сиз Зафар акани биласиз, а?

Зафарнинг номини эшитиб Ноиланинг юраги шиғиллаб кетди. Санам нима мақсадда келганини бир оз англагандай бўлди.

— Ҳа, биладан.

— Янглишмасам, анча яқинсизлар, эҳтимол сизга дилидаги гапларини ҳам айтар.

— Ҳўш, нимайди?

— Сиздан илтимос, мени тўғри тушунинг, қанақа енгилтак қиз экан, деб ўйламанг, Ноила опа.— Унинг лаблари пирпирар, икки юзи қип-қизариб кетган, Ноиланинг кўзига қараёлмасди.— Мабодо сиз билмайсизми, Зафар аканинг юрадиган қизи борми?

Ноиланинг юраги шувиллаб кетди, ичидан бир нарса

узилгандай бўлди. «Нималар деяпти бу қиз ўзи? Мени масхара қилмоқчими? Еки синаб кўрмоқчими? Қим ўргатди бундай қилишни? Ҳар қалай бу фикр унинг ўзидан чиқмаган?» У ўзини тутишга, сир бой бермасликка ҳаракат қилди.

— Билмадим, Санамхон, билмадим... Биз бу тўғрида у билан ҳеч гаплашмаганмиз. Менга ҳеч нарса дегани йўқ. Билмадим, билмадим, билмадим.— Ноила ўзини босишга қанча уринмасин иложини қилолмади. Икки тирсагини столга қўйиб, бошини кафтлари орасига олганча калласини силкитарди. Унинг бутун гавдаси силкинарди.

— Мени кечиринг, Ноила опа, кечиринг... Демак, демак... эшитганларим рост экан.— Санам йиғлаб юборди.

— Бас қилинг!— Ноила ўрnidан сакраб турди. Телбалардек гандираклаб дераза томонга юрди. Деворга суянганча ташқарига маъносиз термилди. Унинг киприклари нам эди.

— Илтимос сиздан, Санам, мени холи қолдилинг. Гапларимга хафа бўлманг, бу тўғрида кейин гаплашамиз. Лекин ҳозир мени ёлғиз қўйинг.— Ноила ҳамон ташқаридан кўз узмас, Санамга қарагиси келмасди.

Санам совқотган одамдай дағ-дағ титрар, кўз ёшларини тиёлмасди. Нам бўлиб кетган оппоқ рўмолчаси билан юз-кўзларини артарди. «Нима қилиб қўйдим? Мен аҳмоқ нимага келдим ўзи? Бу қандай бемаънилик? Энди унинг юзига қандай қарайман? Зафар акага-чи?»

Санам ана шу хаёллар оғушида бир-бир босиб уйдан чиқиб кетди.

* * *

Ноила Зафарга бу гапларнинг ҳаммасини айтмади. Айтгиси келмади. Қисқа қилиб қўя қолди.

— Қизиқ-ку,— деди Зафар ўйчан.

— Бир ажойиб қиз сизни яхши кўрса, бунинг нима-

си «қизиқ?..» Мен сизни ҳам, уни ҳам тушунаман. Шунинг учун, очигини айтсам, икковингизга ҳам ачинаман, ёрдам бергим келади. Лекин начора, иложим йўқ. Қўлимдан келадигани — маслаҳат бериш холос.

Оғир ўйга толиб сигарет тутатиб ўтирган Зафар Ноилага жавдираб термилди.

— Мен-чи? Мен нима қилай? Қўлимдан нима келади?..

— Йўқ, Зафар, сиз унақа деб ўйламанг. Санам яхши қиз. Унинг севгисига ишонса бўлади. У менга ёқади. Лекин у мени қандай тушунади, бунисини билмайман. Мен эса сизни фақат ҳурмат қиламан.—«Севмайман», дея олмади Ноила.

Кечга томон Зафар кетди. Ноила уни кузатиб қайтгач, диванга ўтириб ўйга толди. У Зафарга айтган гапларидан гоҳ қувонар, гоҳ юрагининг аллақаери зириллаб кетарди. «Ростданам уни севмайманми?— ўйларди у — Нега бўлмаса ҳар кўрганимда кўнглим ғалати бўлиб кетади. Балки муҳаббат деганлари шудир?»

Шуларни ўйлаган сари унинг кўз ўнгига марҳум эри, жажжи ўғли келаверадн. «Йўқ! Уни севмайман! Мен ҳеч кимни севмайман! Севолмайман!» У бу сўзларни баланд овозда айтди, айтдию ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг кўз ёшлари ғоят аччиқ, аламли эди.

XIII

Ҳилола Санамнинг аҳволини кўриб қўрқиб кетди. Унинг ранги бўздай оқарган, сочлари рўмоли остидан тўзғиб чиқиб турарди. У бўри чангалидан қутулган кўзичоқдек титрарди.

— Нима бўлди сизга, Санам?— деди Ҳилола ташвиш билан.— Бемаҳалда қаерларда юрибсиз?

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса бўлгани йўқ, Ҳилола,— Санам ўзини босиб олишга уринар, аммо эпполмасди.— Кинога борувдим, кечроқ қолдим.

Унинг гаплари ёлғонлигини Ҳилола сезиб турар эди. «Бордию шу гапи рост бўлса ҳам нега уйига бормаган?» Ҳилола бу фикрни ўзича ўйлади-ю, аммо Санамга айтмади.

— Майли, зарари йўқ. Утинг, ўтиринг. Мен битта чой дамлаб келай.

— Йўқ, овора бўлманг, Ҳилола.— Санам ҳозир тезроқ ухлашни, бўлиб ўтган воқеалардан бир оз бўлса да, холи бўлишни истарди. Ҳилола унинг гапига қулоқ солмади. Санам ўйланиб қолди. «Нима дейман? Қандай айтаман?.. Айтмасам ҳам бўлмайди, бари бир бир кунмас-бир кун эшитади. Кейин хафа бўлиши мумкин. Ундан кейин Ҳилолага айтмасам, бошқа кимга ҳам айтаман дардимни?»

— Ҳа, Санам, хаёл суриб қолибсиз?— деди чой дамлаб кирган Ҳилола.— Тинчликми ўзи? Мендан яширадиган сирингиз борми?

— Йўқ, Ҳилола, сиздан сир тутадиган гапим йўқ. Фақат кеч бўлганда сизни ҳам безовта қилмай девдим.

Ҳилолага бўлиб ўтган воқеани гапириб берди. Иккаласи ҳам жим қолди.

— Шунақа, Ҳилола, энди уч-тўрт кун уйга борма-саммикан, дейман.

— Агар менинг гапимга кўнсангиз,— деди Ҳилола бир оз ўйлаб тургач,— эртага албатта уйга боринг. Минг қилса ҳам она-да. Онангиз сизни ёмон бўлсин, демайди. Сиздан хавотир олади. Ёлғиз қизи бўлсангиз, сизга суянади-да! Дарду ҳасратиниям, қувончиниям сизга айтмай кимга айтсин? Унинг ҳам аҳволига қараш керак. Баъзан ишхонасиданми, кўча-кўйданми кайфияти бузилиб келиши мумкин.

— Сиз шундай дейсиз-да. Хоҳ эрта борай, хоҳ кеч борай — бари бир эшикдан киришим билан «Мунча кеч», дейдилар. Ахир мен ёмон йўлга юрмасам, бетга-чопарлик қилмасам...

— Гапингиз тўғри, Санам! Аммо Қарима холам

сизнинг ҳам отангиз, ҳам онангиз. Эрта-индин ўзимиз ҳам она бўлсак, болаларимизга балки шундай муомала қилармиз,— деди Ҳилола кулимсираб.

— Ҳеч-да... Ҳеч шунақа қилмаймиз. Ҳамма оналар ҳам шунақа эмас, фақат менинг ойим шунақа қиладилар.

— Ҳай-ҳай, Санам... Онангиз-ку ахир, нима бўлса ҳам боринг уйга. Ўзи ҳам сизни киритмаганига минг пушаймон қилиб ўтиргандир шўрлик онангиз.

Ҳилола мулоҳазали қиз. Санам у билан биринчи курсда танишган эди. Санам ҳам кундузги бўлимда ўқир эди. Иккинчи курсдан кечкига ўтказиб, кундузи боғчада ишлай бошлади. Улар яқин бўлиб қолишганди. Санам унинг ётоқхонасига, Ҳилола Санамларникига тез-тез келиб турар эди. Санам Ҳилолани ҳурмат қилар, нима дарди ҳасрати бўлса унга айтар, у билан маслаҳатлашар эди.

— Шунақа қилинг, Санам,— деди Ҳилола чойдан ҳўплаб,— ота-онанинг қадрига етиш керак...

Санам Ҳилоланинг сўзини камдан-кам қайтаради. Ҳозир ҳам унга қарши «йўқ», дея олмади. Чой ичиб бўлишгач, ўринларига кириб ётишди. Санам анчагача ухлаёлмади. Хаёли уни ҳар томонга бошлади. Зафар билан суҳбатлар, онаснинг қилиғи кўз ўнгидан бирма-бир ўтаверди...

Улар институтнинг кечки бўлимида ўқишарди. Санам иккинчи, Зафар эса тўртинчи курсда эди. Санам Зафарни олдин ҳам бир неча марта кўрган эди. Бир куни нима ҳам бўлиб, иккала курсга биргаликда дарс ўтиладиган бўлиб қолди. Шунда тасодифан Зафар билан Санам ёнма-ён ўтиришди. Зафар ўқитувчининг лекциясига қулоқ солмай нималарнидир ўқир эди. Санам унга бир-икки қараб қўйди, аммо Зафар эътибор бермади. Охири Санам унинг дафтарига нима ёзганини ўқий бошлади. У шеър эди.

«Нима бало, шонрми бу?.. Бир сўраб кўрай-чи», де-

ган хаёл билан шапалоқдай қоғозга: «Сиз шоирмисиз?» деб ёзди-да, Зафарнинг олдига суриб қўйди. Зафар қоғозни ўқидию ҳайрон бўлиб Санамга қаради, кейин «Йўқ» деган маъиода бошини қимирлатди. Санам қоғозга яна алланималар ёзиб унга узатди. Зафар кўз югуртирди: «Бўлмаса, дафтариңгизда ёзилган шеър кимники?» Зафар бир кулиб қўйди-ю, индамади. Санам савол назари билан қараб турар эди. Қўнғироқ чалиниб қолди. Ҳамма ўзини эшикка урди. Санам билан Зафар ҳамон гаплашиб ўтирар эди.

— Ўзимники,— деди Зафар.

— Бўлмаса нега шоир эмасман дейсиз?

— Шеър ёзган одамнинг ҳаммаси шоир бўлаверадими?

— Бўлмасам-чи?!

Зафар жилмайиб қўйди. Унинг узун-узун киприклари, маънодор кўзлари кулса, яна ҳам чиройли бўлиб кетарди. Буни Санам ҳам сезди.

— Биласизми,— деди Зафар,— фақат шунчаки шеър ёзиб юрганларни эмас, шеърлари газета-журналларда босилиб турадиган қаламкашларнинг ҳам ҳаммасини чинакам шоир дейиш қийин.

— Нега энди?— ҳайрон бўлди Санам.

— Нега бўларди, ҳаммага маълум гапларни вазнга тушириб, қофиялаш билан шеър бўлавермайди-ку! Шеърда янги фикр айтилиши лозим.

— Сиз жуда ҳам қаттиққўл экансиз-ку,— деди Санам кулиб.

Зафар ҳам кулиб юборди.

Улар гап билан бўлиб танаффус тугаганини ҳам билмай қолдилар.

Шундан кейин улар тез-тез суҳбатлашиб турадиган бўлишди. Зафар китоблардан, спектакль ва кинофильмлардан олган таассуротларини Санамга гапириб берарди. Бора-бора Санам унинг суҳбатларини қўмсайдиган бўлиб қолди. У Зафар ишлайдиган мактабга кутубхона-

чи бўлиб ишга келдию уларнинг дўстлиги тагин ҳам мустаҳкамланди. Санам Зафарни кўргиси келар, у билан гаплашишни ёқтирарди...

Санам кўзини очса тонг ёришиб қопти. Ҳилола йўқ. У ўрнидан туриб сочини тузатаётган эди, стол устидаги қоғозга кўзи тушди. Уқиди: «Санам! Сизни безовта қилгим келмади. Уйғонганингиздан сўнг чой дамлаб ичинг, тумбочкада ҳамма нарса бор. Сизни кутмай кетиб қолганим учун узр. Қалитни вахтёрга бериб кетарсиз. Кечаги гапларимни эсингиздан чиқарманг. Акс ҳолда сиздан қаттиқ хафа бўламан. Ҳозирча хайр, Ҳилола».

XIV

Карима опа ишдан келса, стол устида бир парча қоғоз ётибди. «Ойи, мен ўқишга кетдим. Дарсдан чиқиб келарман. Санам».

Карима опа креслога ўтириб ўйланиб қолди: «Нега энди «келарман» дейди, «келаман» эмас? Ёки келмайман деб ўйлаган эканми? Бечора қизим, кеча тоза хафа бўлган кўринади.— Унинг хаёли чалғиб кетди.— Хафа бўлса нима қилай. Мен уни ёмон бўлсин, дейманми?» «Келарман» эмиш! Келмасанг келмай қўя қол!»

Бир оз ўтирди-да, овқат қилиш учун ошхонага кирди. Қозоннинг қопқоғини кўтарса, ичида овқат бор экан. Ҳали иссиққина. Санам ишдан келиб, қозонга шўрва солиб кетган эди. «Шўрлик қизим,— ўйлади Карима опа,— овқат ҳам қипти-я. Қизига раҳми келиб кетди. У ўзига-ўзи шивирлади: «Ке қўй, ҳали келса у-бу, деб яна таъбини хира қилмай. Бечора шундайм ўзи сиқилиб кетгандир».

Карима опа овқатдан сўнг бирров гаплашиб келай, деб қўшниникига чнқиб кетди...

Санам йўлда келаркан, ўйларди: «Ойим яна минғир-минғир қилса-я. Майли, нима деса ҳам индамайман, ўзи гапириб-гапириб тинчиб қолар». У эшикнинг тугмачаси-

ни босди. Ҳеч ким жавоб бермади. Яна босди, яна жимжит. Ойиси йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, ёнидаги калит билан эшикни очди. Ичкарига кирса, чироқ ёниқ. «Ухлаб қолган бўлсалар керак», деб ўйлади. Онасининг хонаси очиқ экан, у секин мўралади. Кўринмади. Меҳмонхонани, ошхонани қаради. Йўқ. «Демак, қўшниникига чиққан».

Санам ювиниб бўлиб, энди овқат сузаётганда ойиси кириб келди.

— Ҳа, келдингми?— деди Қарима опа.

Санам секингина «ҳм» деб қўя қолди. У овқат еб бўлгунча Қарима опа газеталарни варақлаб ўтирди.

Орадан ярим соатлар ўтгач, Қарима опа уни чақирди. Санам миқ этмай чиқиб келди.

— Кеча кимникига бординг?— деб сўради Қарима опа.

«Бошланди сўроқ». Санам индамади. Онаси унга қараб турди-турди-да, жавоб беравермагач, яна сўради:

— Гапир, кимникига бординг?

— Ҳилоланинг олдида эдим,— деб пичирлади Санам.

— Шу бўронда-я?

— Шу бўронда кўчада ётайми бўлмаса,— деди Санам онасига қараб.

— Кетиб қолмасанг, уйга киргизмасмидим?

— ...

Қарима опа жим бўлиб қолди. Бир дамдан кейин:

— Ахир одатимни биласан-ку! Мени энди кўряпсанми?! Ишдан кайфиятим бузилиб келгандир балки...

— Аламини мендан оласизми? Кеч қолган бўлсам, дарсда эдим... Ҳаво бунақа бўлса... ҳадеганда автобус келавермади...

— Дарсда?— деди Қарима опа салмоқлаб. Унинг бу

гапида бошқа маъно борлигини Санам ҳис қилди. Ялт этиб онасига қаради.

— Бўлмаса қаерда эдим?

— Қим у йигит?

Санамнинг юраги шигиллаб кетди. Ранги оқардими, қизардими — билолмайди, аммо юзлари қизишганини ҳис қилди.

— Қайси йигит?— деди ўзини билмаганга олиб.

— Мени алдайман деб ўйлама, ҳаммасини билман.

Карима опа жуда сезгир, ер тагида илон қимирласа биладиганлардан эди. Санамнинг ҳозирги ҳолатидан, довдираб қолишидан қўшниси Ҳожарнинг кечаги гаплари тўғрилигига ишонч ҳосил қилди.

— Сизга етказган одам унинг кимлигини ҳам айтмадимиз?— деди Санам ёлғон гапириб эпломаслигига кўзи етгач.

— Қўни-қўшнидан шунақа гапларни эшитишим қолувдими энди?! Яна кимдан — Ҳожардан. Сал-пал бирон нимани ўйлайсанми ўзи? Тузук-тузук жойлардан одам келди, йўқ дединг. Бунақа гапларни эшитиб юриш яхшими? Менинг аҳволимни ҳам тушунгин-да.

Санам нигоҳини бир нуқтага қадаб сукут сақлади. «Демак, кеча шунинг учун шунақа қилган экан-да. Айниқса, Ҳожар опадан эшитгани ёмон бўпти-да... У қаерда кўрган экан-а. Тавба. Одамларга ҳам тушунмайсан. Уз ҳолигга қўймайди. Гап кавлаштириб, фиди-биди қилиб юришдан бошқа иши йўқми, нима бало».

— Ким эди?— деб яна сўради Карима опа.

Санам бошини кўтармай оҳиста жавоб берди:

— Бир мактабда ишлаймиз... Шу томонда турадиган ўртоғиникига келаётган экан.

Карима опа чуқур уҳ тортди.

— Одамларни билмайсан, оғзи билан юради. Балки сен тўғрилиқча бирга келгандирсан, лекин бу гапга ким ишонади?

— Бировнинг ишониши шартми? Сиз тушунсангиз бўлди-да.

— Бўлди!— Карима опа қизишди.— Гапни чўзма! Одамлар билан ҳисоблашмай иложинг борми? Гапираверасан-да сен... Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма. Шунинг учун аввало ҳар гал гап-сўзлар чиқишига йўл қўймаслик керак. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди.

Санам ҳам, онаси ҳам бошқа гапирмади. Карима опа пиёладаги чойни охиригача ичди-да, индамай кириб ётди.

«Тавба,— ўйларди Карима опа,— қилғиликни қилиб қўйиб, яна гап қайтаради-я. Аслида айб ўзимда. Эрка қилдим, нима деса йўқ демадим, отасизликни сезмасин, деб раъйини қайтармадим... Ишқилиб ўзига инсоф берсин-да».

«Ойимнинг шу одати қолмади-қолмади-да,— деб ўйларди Санам.— Ишхонасидан жаҳли чиқиб келса, аламини мендан олади. Гуноҳим нима? Гуноҳим — айтган ишини вақтида бажарганим, нима деса сизники маъқул деганимми! Қайсарлик қилсам, бетгачопар бўлсам, яхши кўринармидим?» Санам бу ёнига ағдарилиб, яна хаёл суриб кетди: «Ойимга ҳам қийин. Мени деб ёш умрини хазон қилган, қайта турмушга чиқмаган. Майли, нима бўлсаям хафа қилмайин».

XV

Янги йилни Санам уйда кутди. Карима опа уни байрамларда, айниқса Янги йил байрамида ҳеч қаёққа юбормайди. «Ўртоқларингни уйга таклиф қил, шу ерда кутинглар Янги йилни», дейди.

Бу йил ҳам шундай бўлди. Ҳилола келди, бир-иккита қўшнилар чиқишди.

«Зафар ака ҳозир қаерда экан? Балки Ноила опа билан утиргандир! Хаёлига шу фикр келиши билан Санамнинг кўнгли ғалати бўлиб кетди, юрак уришп тезлашгандай бўлди. У индамай ўрнидан турдию ўзининг хонасига кириб кетди. Кўз ўнгида ҳамон Зафар ва унинг ёнидаги Ноила. Ноиланинг ўтирганда ерга тўша-либ турадиган қалин, қоп-қора сочларини Зафар меҳри товляниб силайди, кўзларига термилиб эркалайди.

Санам буларни ўйлаган сари асаби таранглашарди. Илгарилари кўпинча Ноилага унинг ҳаваси келарди, Зафардай йигитнинг муҳаббатига сазовор бўлгани учун унга ҳаваси келарди. «Ноила опанинг ўзиям чиройли-да! Оҳуникидек тишиқ, катта-катта кўзлари ҳар қандай йигитни ҳам мафтун қилади. Ҳечам болалик жувонга ўхшамайди-я. Унинг устига ақли, одоби ҳам ҳавас қилса арзигулик», деб ўйларди Санам. Ҳозир қалбида Ноила-га нисбатан ғазаб уйғонди.

Санамнинг кўзлари филт ёшга тўлди.

Шу пайт телевизордан Тошкент курантининг жаранги эшитилди.

— Санам!— деди Карима опа.— Қаердасан, бу ёққа келсанг-чи! Тезроқ...

Санам кўз ёшларини артдию хонага сал илжайиб кирди. Ҳилола унга бир фужер шампан узатди.

— Нима қилиб юрибсиз шу пайтда, Санам? Мана буни олинг.

Санам онасининг олдида мутлақо ичмаган, тўйларда, кечаларда ўртоқлари қисташса оз-озгина шампан ичарди...

...Утириш унча чўзилмади. Қўшнилар уй-уйларига чиқиб кетишди. Стол устидаги нарсаларни йиғиштириб олгач, Карима опа ўз хонасига, икки дугона эса Санамнинг хонасига кириб ётишди.

Ҳадеганда Санамнинг уйқуси келавермади. Дам у ёққа, дам бу ёққа ағдарилар, «уф-уф», деб хўрсинарди. Ҳилола анчагача унга ҳеч нарса демай ётди. Охири чидай олмади.

— Санам,— деди секин.

— Ҳа?—«Ҳали уйғоқ экан-да», ўйлади Санам.

— Нима бўлди, бирор жойингиз оғрияптими?

— Йўқ.

— Нега бўлмаса унақа қилиясиз?

Санам индамади. Ҳилола гапини давом эттирди:

— Ҳилола,— деди у бир оздан кейин,— бордию сиз бировни яхши кўриб қолсангиз, лекин у бошқани севса нима қилардингиз?

— Билмадим... Нима эди, кимни яхши кўриб қолдингиз?

Санам индамади. Ҳилола гапини давом эттирди.

— Зафар аканими?

— Ҳа-а,— деди Санам ўйчан.

— У кимни яхши кўрар экан?

— Уми?.. У ҳалиги Ноила дегани бор-ку, танийсизми, ўшани?

— Уни турмушга чиққан дейишувди шекилли.

— Ҳа. Боласи ҳам бор. Ҳозир эри йўқ экан, ўлганмиш...

— Қизиқ,— деб қўйди Ҳилола.

— Биласизми, Ҳилола, мен Зафарга жудаям ачинаман, раҳмим келади унга.

— Нега?

— Ахир у Ноилага уйланомайди-ку... Менимча, Ноила унинг бошини айлантирган бўлса керак.

— Улар! Институтни битирган, шунча йилдан бери шаҳарда юрган йигит бир жувонга бошини айлантириб қўйса!

— Сиз уни яхши билмайсиз-да, Ҳилола. Шунча нарсаларни кўргани билан жуда содда йигит, ҳаммага ишонади.

— Қайдам.

Хонага жимлик чўкди. Қўрпага бурканиб олган Санамнинг юзлари, аъзойи бадани шампан таъсиридан қизишарди. Астагина устини очди. Уй қоронғи бўлгани учун буни Ҳилола сезмади ёки билса ҳам, индамади. Санам кўзини юмди. Қизғиш-қорамтир пардалар орасидан аллақандай нуқтачалар жимирлаб кўринди. «Дунёнинг ишлари ғалати-я. Ҳамма нарса чалкаш, мураккаб».

Аллақаердан йигит-қизларнинг шодон кулгиси эшитилди. Бу Санамнинг қулоғига чақмоқдай урилиб, сергак тортди. Назарида Зафар билан Ноиланинг қийқириғи эшитилгандай бўлди. Бошини ёстиқдан кўтариб, диққат билан қулоқ солди. Қорбўрон ўйнашгани ҳовлига чиққан йигит-қизларнинг овози экан. Кўнгли бир оз хотиржам бўлиб, яна ёстиққа бошини қўйди. Ҳилола томонга қаради. Унинг бир маромда оҳиста «пиш-пиш» қилгани ухлаб қолганидан далолат берарди.

Санам девор томонга ўгирилди-да, ғужанак бўлганча кўрпага ўраниб олди...

XVI

Бугун учинчи чоракнинг биринчи куни. Зафар тиқилинч автобусда ўтираркан, ўйларди: «Янги йил. Умрдан яна бир йил ўтди. Кунлар, ойлар, йиллар ўтиб кетгани билмай қоламиз. Янги йил кириши билан ҳамма нарса янгиланиб, бошқача бўлиб қоладигандай. Ҳаёт ўз изида, бир маромда давом этмоқда».

«Мактаб» бекатида автобусдан тушди.

— Салом, Зафар ака. Янги йиллар билан!

Зафар ялт этиб ёнига ўғирилди. Саккизинчи синфда ўқийдиган Комил иршайиб келар эди.

— Ҳа, Комил, қалайсан? Раҳмат, ўзингни ҳам Янги йил билан табриклайман! Байрамларни яхши кутиб олдингми? Бир ёшга улғайиб келяпсанми?— деди.

Улар ёнма-ён кетишди. Бекатдан мактабгача анча юриш керак.

— Зафар ака,— деди Комил,— энди тўгарак очасизми? Янги йилдан кейин девдингиз-ку.

— Ҳа-а, тўгарак дегин.— Зафар бир оз ўйлаиб қолди.— Кўрамиз, агар раҳбарлар рухсат беришса, очамиз.

— Нима, бу жуда қийин ишми?— деб ҳайрат билан сўради Комил.

Зафар чуқур хўрсинди.

— Ким билади дейсан, Комил. Бу ишларнинг ҳам ўзига яраша машмашаси бўлар экан-да...

Зафар ўз ўқувчиси билан ёнма-ён борар экан, унга, унинг синфдошларига ваъда бергани — тўгарак ҳақида, уни қандай қилиб очиш ҳақида ўйлар эди: «Нима қилсам экан? Анвар ака билан маслаҳатлашиб кўрсамми-кан? Ёки директор айтгандай, оч қорним, тинч қулоғим, деб юраверайми?.. Йўқ, бу бўлмайди. Ҳамма ўз тинчини ўйлайверса, болаларнинг тақдири нима бўлади. Ахир мана бунга ўхшаган ўқувчиларнинг келажакда ким бўлиши кўп жиҳатдан бизга боғлиқ-ку. Партиямиз ўқитувчининг жамиятдаги ўрнини, ролини, обрў-эътиборини оширишга доимо катта аҳамият бериб келмоқда. Нега энди биз фақат ўзимизнинг тинчимизни ўйлашимиз керак?..»

...Шу куни Зафар мактабдан қушдай енгил бўлиб қайтди.

Эртасига мактабнинг катта залида қуйидаги мазмунда эълон пайдо бўлди:

«Барча ўқувчилар диққатига!

Эртадан бошлаб мактабимизда адабиёт тўгараги ўз машғулотларини бошлайди.

Машғулот ҳафтанинг ҳар чоршанба ва шанба кунлари кеч соат олтида бўлади. Тўгаракка мактабимизнинг адабиёт ўқитувчиси Зафар Ҳакимов раҳбарлик қилади.

Қизиққанлар марҳамат!»

Эълонни кўрган ўқитувчилар, ўқувчилар ўртасида шов-шув тарқалди. Баъзилар: «Яхши бўпти, шунақа тўгараклар керак», деса, айрим ўқитувчилар: «Бу Ҳакимовнинг ўзбошимчалиги, ўзини кўрсатиш учун қилган», дерди. Тарих ўқитувчиси Шоқосимов на у фикрга, на бу фикрга қўшилди. Унинг пешонаси тиришди, илкис қалампир чайнаган одамдай афтини буриштириб, директор хонасига кириб кетди.

— Мактабимизда тўгарак очилипти, муборак бўлсин, Турсун Гиёсович,— деди Шоқосимов киноя билан.

Директорнинг юраги шиғиллаб бутун вужуди музлаб кетди.

— Бу нима ҳазил, ўртоқ Шоқосимов?

— Ҳазил бўлса ана кўринг, эълон коридорда осифлиқ турипти. Кўрга ҳассадай қилиб ёзиб қўйипти.

Эълонни бориб кўришга директорда хоҳиш ҳам, мадор ҳам йўқ эди. Зафар Ҳакимов ўз сўзидан қайтмаганига унинг ишончи комил эди. «Тирранча, ўзбошимчаликни сенга кўрсатиб қўяман ҳали».

— Йўқ, бунга бепарво қараб бўлмайди,— деди директор жаҳл билан.— Бу масалани педсоветда бир ёқли қиламиз!

...Педсовет йиғилиши давом этмоқда.

— Ўртоқлар!— деди директор.— Энди охири масалага ўтсак. Бу, тартиб-интизом, ўқитувчиларнинг хулқу одоби ва унинг ўқувчиларга таъсири ҳақидадир.— Турсун Гиёсович пиёладаги чойдан бир ҳўплаб, сўзида

давом этди:— Маълумки, интизом меҳнат унумдорлигининг асосий мезонидир. Қаердаки, меҳнат интизоми бўшашдими, тартиб-қоидага риоя қилинмадими — ўша ерда иш орқага кетаверади, унум бўлмайди. Бу нарса мактабда айниқса, катта аҳамиятга эга. Чунки биз педагоглармиз. Болаларга билим ва тарбия беришимиз учун аввало ўзимиз билимли, тарбия кўрган, одобли, интизомли бўлишимиз керак. Бетгачопарлик, қайсарлик биз педагогларга ярашмайди. Бинобарин, ўқувчилар билимни ҳам, одобни ҳам, хушмуомалаликни ҳам, интизомни ҳам биздан ўрганадилар. Ахир биз устозлармиз. Бу табаррук номга доғ туширмаслик ҳар биримизнинг асосий бурчимиз. Лекин, минг афсуски, коллективимизда қўпол, бетгачопар тартиб-қоидага амал қилмайдиганлар бор. Раҳбарларни, бинобарин, бутун коллективни ҳурмат қилмаслик, натижада манманликка берилиш, ўзгаларни назар-писанд қилмаслик ҳоллари мавжудки, бундан кўз юмолмаймиз. Аксинча, бунақа кўнгилсиз ҳолларга ўз вақтида барҳам беришимиз даркор. Акс ҳолда, ўқувчиларнинг тарбияси бузилиб, билим олиш савияси пасайиб кетади.

Бир чеккада оёқларини чалиштириб ўтирган озғин, новчалигидан яна ҳам озғинроқ кўринадиган, лекин нимаси биландир бир қарашдаёқ суҳбатдоши диққатини тортиб оладиган физика ўқитувчиси Ботиров луқма ташлади:

— Конкрет гапиринг. Қимлар экан ўшалар?

Директор луқма ташлаган одамни қидирди шекилли, ўтирганларга бир-бир нигоҳ ташлаб чиқди. Ҳамма Ботировга қаради. Бундан луқма ташлаган Ботиров эканини директор ҳам билди. Гапини йўқотиб қўйган одамдай бир оз чайналиб қолди.

— Конкрет гапирсак... Хўш, конкрет гапирсак. Гапирамиз конкрет. Марҳамат, мисолларга ўтаман. Ҳеч кимдан сир тутмаймиз, ҳеч кимдан чўчимаймиз ҳам. Зеро,

бундай кўнгилсиз ҳолларнинг содир бўлишида биз ҳам маълум даражада айбдормиз. Чунки биз либерализмга йўл қўйганмиз. Ўртоқлар ҳали ёш, тушуниб қолишар, деб нотўғри ўйлаган эканмиз. Энди чидай олмаймиз бундай ҳолга...

Ботиров қизишиб кетди. Шарт ўрнидан турди:

— Ўртоқ Ғиёсов, биз ҳам чидай олмаймиз бу гапларингизга. Боядан бери умумий гаплар билан шунча одамнинг вақтини олиб ўтирибсиз.

Аравани қуруқ олиб қочувчиларни Ботиров жинидан баттар ёмон кўрарди. Бу хилдаги ўқувчилар билан ҳам, касбдошлари билан ҳам келишолмасди у. Унинг бу одати ҳаммага, жумладан директорга ҳам маълум эди. Шунинг учун индамади, унга қарши гапирмади. Ботировга бир ёвқараш қилдию сўзида давом эди:

— Кўп шошилаверманглар, ўртоқлар. Айтамиз, ҳаммасини айтамиз. Хўш, энди мисолларга ўтсак. Мактабимизнинг адабиёт ўқитувчиси Зафар Ҳакимовни олайлик.— Ноила беихтиёр Зафарга қаради. Уларнинг нигоҳлари учрашди. Бу қарашда: «Нима гап? Тинчликми?» деган савол — ажабланиш бор эди.— Ўртоқлар, шахсан мен бу йигитни ҳурмат қиламан, ўз фанига қизиқади, ҳаракатчан. Лекин буларнинг ўзи камлик қилади совет педагоги учун. Биз ўртоқ Ҳакимовни одобли, ақлли, тартиб-интизомли ўқитувчи деб ўйлагандик. Лекин, афсуски, у кишидан кутган умидларимиз пучга чиқаётир. Мисолга ўтаман: бирон марта конспектни тўлиқ ёзганини кўрмадим. Бу нима десам, конспект тезислари дейди. Қаранг-а, тезислар эмиш. Оббо азамат-ей. Нега бундай қиласиз десам: «Бир дафтарни тўлдириб ёзиш шартми, дарсни ўтсам бўлди-да, гап конспектда эмас-ку», деб ақл ўргатади. Бу ҳақда олдинги педсоветларда ҳам қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит қабилда тушунтирган эдим. Шахсан ўзим унинг дарсига бир неча марта кириб ўтирдим. Кўпинча дарсдан ташқари нарсалар

ҳақида гапиради. У кишининг фикрича, китобдаги нарсаларни ўқувчиларнинг ўзлари ҳам ўқиб олармиш. Шунинг учун дарсликда йўқ нарсалар ҳақида маълумот бериш керак эмиш. Йўқ, ўртоқлар,— салмоқлаб гапирарди директор,— бундай қилиш бизнинг программизга, ўқитиш методимизга тўғри келмайди... Майли, буларнинг ҳаммасини шу вақтгача кечириб келдик. Ҳали ёш, секин-аста изга тушар, деб ўйладик. Йўқ, аксинча, борган сари баттар ўз нағмасини кўрсатяпти! Мана, бир мисол: ҳамма кўргандир бу киши чиқарган эълонни. Энди мактабда адабиёт тўғараги очармишлар. Бу нима деган гап ахир, ўртоқлар? Бугун бу киши тарих тўғараги очса, яна биров биология, география, химия... Ҳар ким билган ишини қилаверса... Нима бўлади унда?! Тўғри, буларнинг ҳаммаси керак. Лекин уни ўзбошимчалик билан қилиш яхшимас-да. Коллектив деган гап бор, ахир. Маслаҳатли тўй тарқамас, дейдилар. Шунинг учун, истардикки, кимда қандай ташаббус туғилса келсин олдимизга, маслаҳатлашайлик. Маъқул бўлса амалга оширамиз, бўлмаса, ўйлашиб кўрамиз. Аммо ўзбошимчаликка ўрин бўлмаслиги керак.

Зафар директорнинг гапларини тинглаб ўтириб, қулоқларига ишонмасди. Наҳотки, шу гапларни директор айтяпти? Наҳотки, мен у кишининг олдига маслаҳатга кирмаган бўлсам? Одамнинг кўзига қараб туриб ёлғон гапиришдан уялмайди-я. Яна педагог, мактаб директори...» Зафар негандир Анвар Обидовни қидирди. Аммо у кўринмасди. «Қаерга кетди экан? У киши бўлса, ёрдам берармиди...»

— Уйлайманки,— директор сўзини яқунларди,— менинг фикрларимдан хулоса чиқариб, бу масалани бир ёқли қиласизлар.

Шундан кейин сўз тарих ўқитувчиси Шоқосимовга берилди. У паст бўйли, гавдасига нисбатан анча семиз, оппоқ юзли, тепакал эди. Шоқосимов эркакларникидан

кўра кўпроқ аёлларникига ўхшаб кетадиган ингичка товуш билан бидирлаб кетди.

— Турсун Ғиёсовичнинг ҳамма гаплари тўғри. Мактабимизда тартиб-интизом бир қадар бўшашиб кетган. Энг ёмони, ўқитувчилар ўртасида ўзаро ихтилоф пайдо бўлаётир. Бундай нотинч атмосфера, шубҳасиз, ўқувчиларнинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатади. Уртоқлар! Ҳурматли директоримиз Ҳакимовнинг айрим ўзбошимчаликлари ҳақида гапирдилар. Мен бу фикрларга қўшилган ҳолда, Ҳакимовнинг яна бошқа қилиқлари тўғрисида ҳам гапирмоқчиман. Ҳакимов қилаётган ишлар бизнинг методикамизга мутлақо хилоф. Бу киши комсомол ташкилотининг секретариман, деб кўп беъанигарчиликлар қилмоқда. Ҳатто ўқувчилар олдида ўзи ёмон кўрган ўқитувчиларнинг обрўйини тўкиб қўймоқда. Қайси куни саккизинчи синфга кириб, мени ёмонлапти, саводсизга чиқарибди.

— Ёлғон!— деди Зафар.

— Эшитмасам, гапирмайман, тарих фактга суянади, мен тарихчиман,— деб сўзини давом эттирди Шоқосимов.— Мени ёмонлашдан олдин шу синфда жияним ўтирганини билиб олсангиз бўларди.

Саккизинчи синфда Шоқосимовнинг жияни ўқишини Зафар биларди. Лекин унинг бунақа гап ташиш одати борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Дарвоқе, бировга етказадиган гап ҳам бўлмовди-ку. Тарих ўқитувчилари саводсиз деб айтмаганди-ку.

— Хўш, ўша жиянингиз нима деди? Қани чақирайлик, мен сизни нима деб ёмонлапман?!— деди Зафар алам билан.

Директор қўлида ўйнаб ўтирган ручканинг орқасини столга урди.

— Уртоқ Ҳакимов!.. Бир камимиз педсоветга ўқувчиларни чақиришимиз қолувдими?.. Давом этинг, Шоқосимов.

Шоқосимов директорга миннатдорчилик билдириб, сўзида давом этди:

— Уқувчиларга аллақандай кераксиз нарсалар хусусида гапирипти. Самарқанду, Бухородаги мадрасаларми-ей, нима балоларни гапирипти-да, хуллас.

Бу гаплардан Зафарнинг боши гангиб қолди. «Нималар бўляпти ўзи? Наҳотки, гап шу даражага айланиб кетса. Тавба, тушунолмай қолдим-ку... Яхшиямки, Шоқосимовга ўхшаганларнинг даври ўтган».

— Яна ким гапиреди?.. Марҳамат, ўртоқ Алимов.

Турсун Гиёсовичнинг гапидан Зафарнинг хаёли бўлинди. У ялт этиб Алимовга қаради. «Қани, бу киши нима дейдилар? Қайси хатоларимизни очиб ташлар эканлар».

— Ҳурматли директоримизнинг гаплари ҳам, Шоқосимовнинг фикрлари ҳам тўғри, жуда тўғри, ўртоқлар. Мен жисмоний тарбия ўқитувчиси бўлсам ҳам, тарихий китобларни ўқиб тураман. У мадрасалар ҳақидаги гап нима керак ўқувчиларга? Агар зарур бўлса программа киритишарди-да. Программа тузувчиларнинг ҳам Ҳакимовча калласи ишлар ахир!.. Яна бир гап. Бу киши жисмоний тарбия дарсини менсимасмиш. Ваҳоланки, жисмоний тарбия саломатлик гарови. Бу ҳақда партия-ҳукуматимизнинг қарори ҳам бор.

— Ишот керак! Миш-мишларни нима қиласиз гапириб. Бу ер сизга стадион эмас-ку, ахир ўйинни билсангиз-билмасангиз коптокни у ёқдан-бу ёққа тепиб юрсангиз.

Ботировнинг бу луқмасидан ўтирганлар ўртасида енгил кулги кўтарилди.

— Ўзи-ку ёмон кўргани кўрган, болаларнинг ҳам ихлосини совитиб юбормоқда стадиондан,— деб сўзида давом этди Алимов.— Шунинг учун Ҳакимовга ўхшаган ўқитувчиларнинг орамизда бўлиши коллективимиз учун обрў келтирмайди.

Алимов «қойил қилдимми?» дегандек ҳаммага бир-

бир қараб чиқди. Лекин ҳеч ким миқ этмади. Бир на-
фаслик оғир сукунат чўкди. Зафар нигоҳини бир нуқтага
қадаганча, қўлларини мушт қилиб жим ўтирарди. У ҳо-
зир нима дейишини, ўзини қандай ҳимоя қилишни бил-
мас, чувалашиб кетган фикрларини йиғиштириб олол-
май қийналарди.

— Икки оғиз гапирсак мумкинми?

Бу асабий ҳолатдан ташқарида ўтиргандек, директор
бирмунча бамайлихотир кўринарди. У: «Нима гапингиз
бор?» дегандек Ботировга қаради. Ботиров унинг ижо-
затини ҳам кутмай, ўрнидан турди-да, иложи борича
ўзини босишга ҳаракат қилиб, вазминлик билан гапира
бошлади.

— Интизом яхши нарса, албатта. Ҳар бир ишда
тартиб бўлгани маъқул. Бироқ тартиб-интизом ҳақида
гаплашамиз, деб бошқа ёққа ўтлаб кетдик чўмамда.
Интизом ниқоби остида Ҳакимовни муҳокама қилиб
қолдик-ку! Бундай қилишга нима зарурат туғилди?
Бирон асос борми ўзи? Хўш, инсоф билан айтганда,
Ҳакимовнинг қайси иши нотўғри? Адабиёт тўғраги оч-
моқчи бўлса, шунини танқид қилиш керакми? Дарсликда
йўқ адабиётлар хусусида гапириб берса, бунинг нимаси
ёмон?! Бу билан у нима қилмоқчи? Менимча, ўқувчи-
ларга чуқур билим беришдан, уларнинг дунёқарашини
кенгайтиришдан, тарбиясини яхшилашдан бўлак нияти
йўқ! Эртаю кеч ўйлагани мактаб, ўқувчилар. Бунинг
нимаси бизнинг методикамизга хилоф? Баъзи ўқитувчи-
ларга ўхшаб қўнғироқ чалинишини пойлаб ўтирса ях-
шимми? Яшириб нима қиламиз, сабаби тирикчилик
учунгина дарс ўтадиган ўқитувчиларимиз ҳам бор-ку!
Ким билмайди буни ахир?! Дарсга мудраб кириб, муд-
раб чиқадилар.

— Отангиз темирчи ўтмаганми мабодо, ўртоқ Боти-
ров? Бир марта мудраб қолган бўлсак, шунини гапириб
юрасизми энди?— деб тўнғиллади Шоқосимов.

Ҳамма Шоқосимовга қаради. Танбур торларидай аса-

би таранг бўлиб турган Зафарнинг негадир кулгиси қисгади... «Гап эгасини топади, деганлари шудир-да». Қизариб кетган Шоқосимов рўмолчаси билан юзларини, йўғон бўйини артарди.

— Тўғри, улар программадан четга чиқишмайди,— деди Ботиров Шоқосимовнинг луқмасига эътибор бермай.— Лекин бунақа расмиятчилик учун ўтилган дарснинг кимга кераги, нимага фойдаси бор?! Уртоқ Алимов, мени кечирингу бировни танқид қилишдан олдин ўзингизга бир назар солинг. Болаларнинг қўлига коптокни бериб қўйиб, ўзингиз эринмай шахмат ўйнайсиз.

— Ёлгон! Бўхтон!— деди Алимов.

— Қизишманг! Кечагина охирги соатда буфетчи билан шахмат суришиб ўтирган ким эди? Болалар бўлса шу совуқда, қорга беланиб тўп тепиб юришипти. Сиз эса иссиққина буфетга кириб олиб...

— Қишки спорт зали бўлмаса нима қилай?— деб унинг гапини бўлди Алимов.

— Қишки зал бўлмаса ким айбдор? Маълум маънода сиз. Сизнинг фанингиз учун керак бўлгандан кейин югурасиз-да. Директорга айтинг, завучга айтинг. Булар гапингизни эшитишмаса райОНОга боринг. Ҳакимов жисмоний тарбияни менсимайди дейсиз. Ўзингизчи? Борди-ю, сиз ўз фанингизни севсангиз, ҳурмат қилсангиз бунақа иш тутмасдингиз. Болаларнинг қўлига коптокни бериб қўйиш учун олий маълумотли ўқитувчи бўлиш, унга маош тўлаш шартми?!

Алимов ўрнидан ирғиб турди.

— Турсун Ғиёсович, мен бу гапларга қаршиман! Бу киши мени муҳокама қиляптими?

Директор ўзини ўнглаб олиб гапиргунча Ботиров сўзини давом эттирди:

— Бу ерда ҳеч кимнинг масаласи муҳокама қилинаётгани йўқ. Интизом, педагог масъулияти ҳақида гап боргандан сўнг ҳар биримизнинг яхши-ёмон томонларимизни айтишга ҳаққимиз бор. Назаримда, сиз ўз вази-

фангизни аниқ ва чуқур тушунмайсиз. Яна Ҳақимовни танқид қиласиз, мадрасалар хусусида гапиради, дейсиз. Шу тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш учун ҳукуратимиз қанча маблағ ажратмоқда, ҳатто бу ҳақда давлатимизнинг махсус қонуни бор. Ана шу ёдгорликлар, мадрасаю миноралар хусусида гапириб бериш, пафақат гапириб бериш, балки экскурсиялар уюштириш, болаларга улар тўғрисида чуқурроқ маълумот бериш аслида сизнинг вазифангиз эмасми, ўртоқ Шоқосимов?! Бу йигит оз бўлса-да, сизнинг ишингизни қилса-ю, сиз уни ифвогарга, бадбинга чиқариб ўтирсангиз-а.

— Мен бировнинг ёрдамига муҳтож эмасман,— деб ўтирган жойида пўнғиллади Шоқосимов.

— Ҳар бир ўқитувчи ўқувчилари қалбида ўз фанига нисбатан қизиқиш уйғота олиши керак. Бўлмаса унинг педагоглиги бир пул. Бу жиҳатдан ҳам мен Ҳақимовга тан бераман. Мана мисол: Қаримов Зоҳид, Носиров Ҳамидулла деган ўқувчилар бор. Шу болалар мактабда энг шўх, ялқов, қолоқ ўқувчи сифатида ном чиқарган. Буни ҳаммамиз биламиз. Яширмайман, улар менинг фанимдан ҳам яхши билмайди. Кўп гапирдим, кўп ўргатдим, бўлмади. Охири бир кун уларнинг бошқа фанлардан олган баҳоси билан қизиқдим. Ҳамма фандан ҳам ўртача экан. Лекин адабиётдан тўрт, беш олган. Кейин Ҳақимов билан шу ҳақда гаплашдим. Баҳолар юзаки эмасмикан, деган хавотирда эдим. Йўқ, суриштираман, ҳалиги иккала бола ҳам адабиёт фанига қизиқувчилардан экан. Шунда, рости, Зафаржонга ҳавасим келди. Қимки ўқувчида ўз фанига нисбатан қизиқиш уйғота олса — марра ўша ўқитувчиники. Лекин шуни ҳам айтиб қўяй, ўша болалар икки-уч йил олдин адабиётдан ҳам паст ўқиган. Ҳақимов улар билан очиқчасига, дилдан суҳбатлашибди, ота-онаси билан гаплашибди. Хуллас, иккала ўқувчининг ҳам кўнглини топибди. Учаласи парқда музқаймоқ еб, гурунглашиб ўтирганини кўрганман. Яшириб нима қиламиз, кўпчилигимиз

Ўқувчилар билан дилдан, самимий гаплашишни билмай-миз, аниқроғи, ўзимизни улардан юқори тутамиз. Оқибатда, болалар биздан ўзини олиб қочади, кўнглини ёзиб, дардларини айтолмайди. Ҳозир ўша Зоҳид ҳам, Ҳамидулла ҳам анча одобли, тартибли бўлиб қолди. Буни ҳаммамиз биламиз-ку...

— Қомсомол ташкилотининг секретари бўлгандан кейин ишласин-да болалар билан,— деб луқма ташлади Алимов.

— Ишляпти! — деди Ботиров кескин. — Мен ҳам ишлаётганини айтяпман. Аммо битта-иккита одамнинг ишлагани етмайди. Бу ишни ҳамма баравар олиб бориши, барча бир хилда жон куйдириши керак. Ўқитувчи наридандан-бери дарс ўтиш билан кифояланмай, ўқувчиларнинг тарбияси билан ҳам жиддий шуғулланиши зарур. Бугунги педагогнинг вазифаси ана шундай. Ёшларни коммунистик ахлоқ руҳида, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш керак, деган гаплар бекорчи, шунчаки айтилаётган гаплар эмас. Партиямиз педагоглар зиммасига ана шундай масъулиятли вазифаларни юкламоқда. Ҳакимов қалб кўри билан шу шарафли ишни адо этишга киришяпти. Биз бўлсак уни муҳокама қилиб ўтирибмиз-а. Шахсан мен Ҳакимовга ўхшаган ўқитувчиларимиз кўпайишини истайман.

Ботиров гапини тугатиб ўтириши билан ҳамма қарсак чалиб юборди. Зафар Ғавқуллода лотореяга машина ютган одамдай саросимага тушиб қолди. Икки юзи қизариб кетди. У хижолатданми, бошини кўтараолмасди.

Ботировнинг нутқи мажлис руҳини ўзгартириб юборди. Лекин кўпни кўрган Турсун Ғиёсович унча-муичага ўзгариб кетадиганлардан эмасди. Қайтанга Ботировнинг гапларига унинг гаши келди. «Худди мактаб директоридай тутайди-я ўзини. Жуда ақлли бўлиб кетипти». У ўрнидан ҳам турмасдан сўради:

— Яна гапирувчилар борми?

Ноила ён-атрофга қаради-да, ўзидан бошқа сўзга чиқадиган йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, қўлни кўтарди.

— Мумкинми?

Директор Ноилага қаради. Унинг бу қарашида: «Бу хоним нима деркинлар шу пайтда?» деган норозилик бор эди.

— Марҳамат. Фақат қисқароқ бўлсин, илтимос, вақтимиз кетяпти.

— Менимча, Ҳакимовнинг қилаётган ишлари методикадан сира чиққан эмас. Уқувчиларни адабиётнинг шу кундаги вазифаси билан таништириш, қандай ёш ёзувчи ва шоирлар кириб келаётганлиги, Иттифоқ адабиётида қандай янги асарлар яратилганлигидан хабардор қилишнинг нимаси зарарли! Бунинг қаери бизнинг методикамизга хилоф?! Тўгарак масаласи. Ахир тўгарак очишни ким таъқиқлайди? Қайси мактабда тўгарак йўқ? Шундай экан, Ҳакимовни муҳокама қилиб, уни танқид остига олишимизнинг ўзи кулгили бир гап. Ҳолбуки, уни бу ташаббуси учун табриклашимиз керак.

Шоқосимов сапчиб ўрнидан турди.

— Йўқ! Раҳимовнинг гапи мутлақо нотўғри. Мен биламан у нима учун Ҳакимовнинг ёнини олаётганлигини. Уларнинг алоқаси бор, у Ҳакимовга дон сепиб юради.

Зафар чидаб туролмади. Унинг аъзойи бадани титраб кетди.

— Виждонсиз!— деди у Шоқосимовга паст товуш билан.— Садқаи педагог кетинг!

Ноила ялт этиб Шоқосимовга қаради. Аммо гапиролмади. У бўшашиб, оёқ-қўлидан дармони кетиб, стулга ўтирди.

Директор ўрнидан турди. Унинг бароқ қошлари яна ҳам қуюқлашиб кетганди.

— Қизишманглар, ўртоқлар,— деди у.— Бу ер мактаб. Унинг директори бор, завучи бор. Кимки нима қил-

са директор ёки завучдан сўраши шарт. Ҳар ким ўз билганини қилиб кетаверса, мактабнинг карвон саройидан фарқи қолмайди. Гап шу: ҳозирча тўғарак очмай-сиз, ўйлашиб кўриб, натижасини айтамиз. Ҳакимовнинг ахлоқидан мен мутлақо беҳабар эдим. Буни текшира-миз, аниқлаймиз. Шу билан бугунги мажлисимиз тамом.

Зафар тўғарак ҳақида Анвар Обидович билан гаплашганини айтмоқчи эди, бўлмади, ҳамма ўрнидан туриб қолди.

Ноила эшикдан чиқдию бўш синфга кириб кетди. Зафар ҳайрон бўлди. У пальтосини олди-да, Ноиланинг орқасидан кирди. Ноила партага ўтириб олиб, пиқ-пиқ йиғларди. Зафар унинг ёнига ўтирди.

— Ноила, йиғламанг, йиғламанг.

— Энди қайси юз билан юраман. Ўқувчилар эшитса нима бўлади?!

— Эшитмайди ўқувчилар, хафа бўлманг.

Ноила баттар йиғларди. Зафар унинг бошини кўтарди.

— Мени деб сиз ҳам гапга қолдингиз,— деди Ноила.

— Унақа деманг, Ноила, унақа деманг. Аксинча, мен учун сиз бўҳтонга учрадингиз-ку. Туринг, Ноила, кетамиз, туринг.

Ноила оппоқ рўмолчаси билан юз-кўзларини артар, Зафарнинг юзига қарай олмасди.

Улар ҳовлига чиққанда, мактабда ҳеч ким қолмаганди. Иккови ҳам унсиз, оғир қадам ташлаб борар эди.

Ботаётган қуёш нурлари кеча ёққан қалин қор устида жилва қиларди.

XVII

Зафар эрталаб мактаб ҳовлисида Санамни учратди. Унинг юзлари сўлғин, ранглари бир ҳол эди.

— Ҳа, Санам, кўринмайсиз?

— Билмадим, сал шамоллаб қолдим. Ўзингиз яхши юрибсизми, Янги йилни яхши кутиб олдингизми?

Санам бу гапни сўрашдан мақсади — Зафар Янги йилни қаерда, ким билан кутганини билиш эди.

— Раҳмат. Қишлоққа бориб келдим.

Санам бу гапдан жуда севиниб кетди. «Демак, байрамда Ноила опа билан бирга бўлмаган», ўйларди у ўзича.

— Айтгандай, тўгарак ташкил қилибсиз, ҳали эълонга кўзим тушиб қолди.

Зафар чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ҳа, бир шунақа ният қилувдик, ғалваси ортиқча бўляпти.

— Қанақа ғалва? Тўгарак очишга қарши одамлар бор эканми?

— Бу ишни мактаб раҳбарлари билан бамаслаҳат қилмаганимиз чакки бўлганга ўхшайди. Яқинда бу мактаб билан хайрлашамиз шекилли,— деди Зафар жилмайиб.

— Йўғ-э.

Зафар педсоветда бўлган гапларни Санамга қисқача гапириб берди. Лекин Ноила билан ўзи ўртасидаги гапларни айтгиси келмади. «Шахсий гапларни ҳаммага айтавериш яхши эмас».

Санам Зафарнинг гапларини тинглаб, директорнинг шу даражага борганлигидан ҳайратда қолди.

— Энди нима қилмоқчисиз?— деди Санам ниҳоят.

— Нима қилардим, ўз билганимдан қолмайман. Чунки бунинг ҳеч қандай ёмон томони йўқ. Тўгарак машғулотини бошлайвераман. Агар яна у-бу дейишса мен ҳам қараб турмайман. РайОНО бор, улар бир нарса дейишар.

— Шундай дейсизу,— деди Санам ачинган оҳангда,— улар сиздан олдин юқорига чиқиб, битта гапни ўнта қилиб айтиши мумкин-да. Гапга қулоқ солмайди, ўз билганидан қолмайди, деб сизни ёмонотлиққа чиқариб қўйишса нима бўлади?

— Бир гап бўлар. Жуда шу даражага бориб етса,

ишдан кетарман. Аввало шунгача бориб етмаса керак.

— Қайдам... Ишқилиб ҳаммаси яхши бўлсин-да.

Шу маҳал Ноила келиб қолди. Санам уни кўрдию бир хил бўлиб кетди. Буни Зафар сезди.

— Майли, Зафар ака, мен борай.— Санам шундай деди-да, югуриб кетди.

Зафар унинг орқасидан қараб қолди. Ҳозир негадир унга ачинди.

— Салом, Зафар,— деди Ноила.

— Салом.

Ноиланинг қовоқлари шишган, кўзларининг ости салқиган, афт-ангори узоқ ётган касалга ўхшарди.

— Зафар, бугун дарсдан кейин кетиб қолманг, сизда икки оғиз гапим бор,— деди Ноила жиддий қиёфада.

Зафар ҳайрон бўлди.

— Нима гап? Тинчликми ўзи? Бугун тўғаракнинг биринчи машғулоти бор эди-ку.

— Шунақами? Майли, ундай бўлса ишингиз тугагандан кейин бизникига бирров кириб ўтинг, хўпми, илтимос.

Зафар «хўп» деган маънода бош ирғаб қўйди.

...Зафар кунни билан нима қилганини, қандай дарс ўтганини яхши билмайди. Хаёлида Ноиланинг гапи чувалашиб юрди. «Нима гап экан? Нега унинг кайфияти ёмон, ранг-рўйи бунақа? Нима бўлдийкин?»

XVIII

Зафар келганда Ноиланинг бир ўзи ўтирарди.

— Ўғлингиз қаёқда?— деб сўради Зафар.

— Ойимникида... Сиз билан бемалол гаплашиб олай, дедим.

— Шунақа жиддий гапми?

— Ҳа,— деди Ноила Зафарни ичкарига бошларкан,— киринг, ўтиринг.

Зафар стулга омонатгина ўтирди-да, «қулогим сизда», дегандек Ноилага қаради.

— Сизга малол келмасин, Зафар, сиз билан очиқчасига гаплашиб олмоқчиман,— деди Ноила ва кўзларини бир нуқтага тикиб сўзида давом этди:— Кеча кечаси билан ўйлаб чиқдим. Мен бир бахтсиз аёл эканман. Ёшим ҳам йигирма олтидан ошди. Шу пайтгача ҳеч кимни севмадим, балки мени ҳам ҳеч ким севмагандир. Севмасам ҳам турмушга чиқдим, болалик бўлдим. Шу ҳолда турмушим давом этаверсаям кошкийди. Бу ҳам кўплик қилди...

— Ахир мен сизни севаман-ку, Ноила,— деди Зафар секингина.

— Балки сиз мени севарсиз. Менга уйланмоқчи бўлганингиз ҳам аҳтимол ростдир. Лекин бундай бўлмайди, бўлиши мумкин эмас.

— Нега? Нега энди мумкин эмас? Бунақалар камми?

— Балки бордир шунақалар. Лекин мен... мен бундай қилолмайман... сизга турмушга чиқолмайман...

Ноила йиғлаб юборди. Зафар унга жуда-жуда ачиhib кетди. У аста ўрнидан туриб Ноиланинг ёнига -- диванга ўтирди.

— Йиғламанг, Ноила, йиғламанг, нима бўлганда ҳам сиздан воз кечмайман.

Ноила бошини беихтиёр Зафарнинг кўксига қўйиб, баттар йиғлаб юборди. Зафар унинг юз-кўзларини, сочларини силар, унга далда беришга ҳаракат қиларди.

— Ахир қандай қилиб сизнинг бахтингизга завол бўламан. Бунга менинг виждоним йўл қўймайди. Ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келдим. Сиз мени... Мени унутинг... Қийнаманг ўзингизни... Сиз Санамга уйланинг, у сизни яхши кўради. Биламан, севади сизни. У бечора ҳам зор

қақшамасин. Бахтли бўлинглар. Сиз бахтли бўлсангиз — мен шундан хурсандман.

— Ноила... Мен...

— Бўлди, бўлди,— деди Ноила Зафарнинг гапини бўлиб,— бошқа гапирманг, бари бир мен фикримдан қайтмайман. Ахир сизнинг ҳам ёр-биродарларингиз бор, ота-онангиз, қариндош-уруғларингиз бор. Менга уйлансангиз, уларнинг олдида қандай қилиб бош кўтариб юрасиз? Мен қандай қарайман уларнинг юзига? Биламан, ўшанда ҳам ҳамма мени нафратлайди, Зафарнинг бошини айлантирган, дейди.

— Ноила мен... Ўзим...

— Йўқ, Зафар, мен бари бир рози бўлмайман.

Зафарнинг тили калимага келмади. У нима дейишини, нима қиларини билмай қолди. Назарида шу соат, шу дақиқадан бошлаб Ноила учун бегонадек эди. Ноила икки кафтини юзига босиб, пиқ-пиқ йиғлар, йиғининг зўридан кўзлари, қовоқлари шишиб кетганди. Зафар уни юпатмоқчи, эркалаб овутмоқчи бўлди, лекин ҳозир бунинг ўрни эмаслигини, ҳамма гап-сўзлар фойдасиз эканини тушунди. У индамай ўрнидан туриб, эшик томон юрди. Ноила ҳамон ўша ҳолда ўтирар, Зафарга қарамасди. Зафар пальтосини кийдию Ноилага узоқ термилиб қолди.

— Хайр,— деди ниҳоят.

Ноила оғир ётган бемордек беҳоллик билан жойидан турди. Уларнинг нигоҳлари тўқнашди. Ноила Зафарнинг киприклари намланганини сизди, лекин ўзини тутди, бир оғиз ҳам гапирмади. Бир дамдан сўнг унинг лабла-ри секин пичирлади:

— Хайр...

Зафар эшикни секин, жуда эҳтиётлик билан ёпди-да, гўё зинани санаётгандай бир-бир босиб тушиб кетди. Унинг қадам товушлари анчагача Ноиланинг қулоқлари остида эшитилиб турди.

Бугун якшанба. Зафар ёлғиз ўзи китоб титкилаб, охири зерикди. «Содиқнинг бўлганиям яхши эди,— ўйлади у — одамни зериктирмай ўтирарди. Содиқ қизиқ бола-да, дунёни сув босса тўпифига чиқмайди. Содиққа ўхшаб ҳамма нарсага қўл силтаб яшайвериш керакка ўхшайди...

Зафар хаёлини чалғитиш учун қўлига яна китоб олди. Паст товуш билан ўқий бошлади:

Иўлини йўқотса одам — муҳаббатга суянгай,
 Гуссага ботса одам — муҳаббатга суянгай.
 Чорасиз қотса одам — муҳаббатга суянгай,
 Мен кимга суянгайман, биринчи муҳаббатим,
 Фақат эслаб ёнгайман, биринчи муҳаббатим.

Китобни ёпди-да, ўзича пичирлади: «Мен кимга суянгайман, биринчи муҳаббатим. Фақат эслаб ёнгайман, биринчи муҳаббатим». Қўзларини юмиб ўйга толди. Қўз ўнгиди Ноила гавдаланди.

Нопла билан бўлган гаштли суҳбатларни, шаҳар атрофига чиқиб, сайр қилганларини эслаб кетди. Айниқса, тоққа чиқишгани Зафар учун ажойиб бир хотира бўлиб қолди...

Ўшанда иккинчи май эди. Ноила ўғлини ойисига қолдиридю Зафар билан тоққа чиқди.

Автобус одамлар билан тирбанд. Йўловчиларнинг кўпчилиги шаҳардан лола тергани тоққа кетишяпти. Ҳаво иссиқ. Автобусда тер аралаш атир ҳиди анқийди.

— Бу ёқларга олдин чиққанмисиз?— деб сўради Ноила

— Йўқ, биринчи марта келишим.

Автобус тобора юқорига кўтарилиб боради. Йўлнинг икки чети хокандозлаб чўғ солингандай қип-қизил лола-қизғалдоқ билан қопланган. Ҳамма табиатнинг чиройига маҳлиё бўлиб бормоқда. Фақат орқа ўриндиқда

ўтирган бир йигит ёнидаги қизга нималар ҳақидадир куйиб-пишиб гапирарди. Улар на одамларга эътибор беришади, на далаларнинг чиройига.

Нихоят манзилга етишди. Йўловчилар дупур-дупур автобусдан тушишди. Икки томон баланд тоғ, ўртада орқасидан биров қуваётгандек шиддат билан тоғ дарёси оқади. Ҳув нарида ГЭС кўринади.

Одамлар бир зумда ҳар томонга тарқалиб кетишди. Зафар билан Ноила ўнг томондаги қирга кўтарилди. Ҳар хил мевали, манзарали дарахтларнинг салқин сояси кишини ўзига чорлайди.

— Зафар, мана бу ерга ўтирсак-чи?— деди Ноила ўрикнинг соясини кўрсатиб.— Довучча ҳам ёнгинамизда бўлади.

— Майли.

Газета тўшаб ўтиришди.

— Марҳамат,— деди Зафар,— бизнинг бахмал кўрпачаларда ўтириб ҳордиқ чиқаринг.

Иккаласи бу гапдан маза қилиб кулди. Ноила кулакула газета устига ўтирди. Сўнгра унинг ёнидан Зафар жой олди. Ноила рўмолчаси билан оппоқ бўйнини, иссиқдан қизаринқираган юзларини артди.

— Уф, бирам иссиғ-е,— у газета олиб елпинди.

— Қани бўлмаса, бир нонушта қилиб олайлик.

Тўрхалталарни очишиб сомса, помидор, бодринг, нон олишди.

— Зафар, пичоқ олганмисиз?

— Пичоқ совуқ қурол ҳисобланади. Шунинг учун ёнда олиб юриш ман этилган,— деди Зафар.

— Бўлмаса буларни нима билан тўғраймиз?

— Тишлаб-тишлаб еяверамиз, маёвканинг қизиғи шунда-да...

Улар ширингина нонушта қилиб олишди. Сўнгра лола тергани тоққа чиқиб кетишди. Лола унча кўп эмасди. Аммо тоғнинг ҳавоси, гўзал манзараси жуда ёқимли. Улар кун пешиндан оққунча айланишди. Охири

чарчаб, дам олгани ҳалиги «бахмал кўрпача» солинган жойга келишди.

— Тоғ маза-да,— деди Ноила.— Ҳавосини қаранг тозалигини. Одамнинг чарчагани ҳам билинмайди... Битта шеър ўқимайсизми, Зафар?

— Ростдан ҳам шеър эшитгингиз келяптими?

— Бўлмасам-чи?

Зафар шеър ўқиди...

— Ажойиб шеър экан,— деди Ноила жимликни бузиб.— Узингизникими?

— Узумини энгу боғини сўраманг...

XX

Обидов ўқитувчиларнинг конспектини кўриб ўтирибди. У охирги дафтарни ёпди-да, сигарет тутатди. Ур-нидан туриб дераза ёнига борди. Сигарет тутунини босиб-босиб тортаркан, ҳовлидаги дарахтларга, гулларга разм солди. Баҳор ҳам кеп қопти. Дарахтлар сичқоннинг қулоғидай барг чиқарипти.

Эшик тақиллаб Обидовнинг фикри бўлинди.

— Марҳамат, киринг,— деди эшик томон ўгирилиб.

Қия очилган эшикдан Зафар кўринди.

— Э-э, Зафаржон, бормисиз, ука? Жуда соғинтириб қўйдингиз-ку.— Кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар.— Қани, марҳамат, ўтиринг-чи, бир суҳбатлашайлик. Хўш, тинчликми? Соғайиб кетдингизми? Сал танқидгаям касал бўлаверасизми? Оббо сиз-эй.

Зафар хижолат бўлгандай Обидовга қарашни ҳам, кўзини ундан олиб қочишни ҳам билмай қолди. Обидов сигарет қолдиғини кулдонга эзғилаб ўчираarkan, сўзида давом этди:

— Эшитдим, Зафаржон, ҳаммасини эшитдим. Афсуски, ўша кунни тобим қочиб, педсоветга келолмадим. Тузалиб ишга чиқсам, сиз йўқсиз.

— Анвар ака,— деди Зафар,— ҳозир мен сизнинг олдингизга бир хушхабар билан келдим.

Обидов бир қадар сергак тортди. «Бетоблигида ҳам тинч ётмайди бу бола», деган фикр ўтди хаёлидан.

— Хўш, хўш?

— Мени табриклашингиз мумкин. Ҳозир ўртоқ Азларовнинг қабулидан келяпман.

— Азларовнинг?— Обидов икки бошли бузоқ кўрган одамдай ҳайратда қолди.— Усмон Қодировичнингми?

— Ҳа, Анвар ака,— Зафар ичидан жўшиб келаётган ҳаяжонини босиб, иложи борича вазминлик билан гапиришга ҳаракат қиларди.— Худди ўша кишининг қабулида бўлдим. Роса ярим соат ўтирдим. Жуда ажойиб одам эканлар.

— Оббо сиз-ей... Оббо азамат-эй,— дерди Обидов нима дейишини билмай.

* * *

Гилам тўшалган мрамор зиналардан тўртинчи қаватга чиқиб бораркан, Зафар ўйларди: «Нима деркин Усмон Қодирович? Тўғри тушунармикан фикримни?..»

Зафар қабулхонага кирди-да, хипча бел, нозик-ниҳол котибга ўзини таништирди. Усмон Қодирович билан телефонда гаплашганини, қабулига чақирганини айтди. Котиба ҳам анойи эмаскан, «Ҳозир сўраб кўраман», деб бигиз пошналарини ойнадек ялтираб турган паркетга қарс-қурс уриб Азларовнинг хонасига кириб кетди. Котиба қиз қайтиб чиқди-да, Зафарга қарамай:

— Киринг,— деди.

Зафар қора дерматин қопланган икки қават эшикни очиб ичкарига кириши билан бир он ўзини йўқотиб қўйди. Узун хонанинг икки четига қатор қилиб стул қўйилган, эшикдан кирганда ўнг томондаги жавонлар китобга тўла. Полдаги чўғдай қип-қизил гилам кўзни қамаштиради. Хонанинг тўрида «Т» шаклида қўйилган стол ортида Усмон Қодирович ўтирибди. Унинг орқа томонидаги деворда Ленин портрети. Хонанинг баҳайбатлиги-

дан ўша катта стол ҳам кичкина кўрнади. Зафар Азларовни турли йиғилишларда, телевизорда кўп кўрган, аммо ҳеч қачон яқиндан учрашмаган, юзма-юз келмаганди. Сочига оқ оралаган бўйдор одам экан. Зафар кириши ҳамоно у ўрнидан туриб:

— Марҳамат, келинг,— деб мулозамат қилди.

Эшикдан то Усмон Қодировичнинг олдига боргунча Зафарнинг назарида анча вақт ўтгандай, юриши унмагандай туюлди. Азларов Зафарга қўл узатди. Кўришишди. Усмон Қодирович ўз ўрнига, Зафар эса унинг рўпарасидаги юмшоқ курсига ўтирди. Азларовнинг маънодор кўзлари Зафардан узилмас, гўё уни таъқиб қилаётгандай эди. Азларов столи устидаги календарга (шунга Зафарнинг исм-шарифини ёзиб қўйган бўлса керак) бир қараб олди-да, Зафарга юзланди.

— Хўш, Зафаржон, нима янгиликлар бор? — деди.

Азларовнинг бир қадар бемалол ўтириши, ганига расмий тус бермасдан мурожаат қилиши Зафарга ўзини сал тутиб олишга, эркинроқ, тортинмай гапиришга имкон берди. «Гапни чўзиб, вақтини олиб нима қиламан. Бор гапни очик, дангал айтиб қўя қоламан».

— Мен Сизнинг олдингизга ўғлингиз масаласида келувдим.

— Уғлим?

— Ҳа, домла, ўғлингиз... Биласизми...

Зафар мактаб директори билан бўлган тортишувни, Қосимжон ҳақидаги ўзининг фикрларини қисқа, лўнда қилиб Усмон Қодировичга айтиб берди.

— Охири ўйлаб-ўйлаб сизнинг қабулингизга киришга, ўзингиз билан бир маслаҳатлашиб кўришга журъат этдим. Албатта, мени тўғри тушунарсиз, деб ўйлайман.

Усмон Қодирович уч-тўртта қаламни кафтлари орасига олиб ғилдирашиб ўтираркан, ўйланиб қолди. Зафар унга ўқтин-ўқтин қараб қўяди-ю, аммо ўзининг гаплари қандай таъсир қилганини англолмайди.

— Менинг олдимга келишни сизга ким маслаҳат берди?— деб жимликни бузди Азларов.

— Ҳеч ким... Ўзим шундай фикрга келдим.

— Яхши... Маъқул... Энди гап бундай, Зафаржон,— Усмон Қодирович оҳиста, салмоқлаб гапирарди.— Қайси ўқувчининг қандай ўқиши, албатта, сиз — педагогларга кўпроқ аён. Жумладан, менинг ўғлимнинг ўқишлари ҳам. Тўғриси, Қосимжоннинг ўқишини суриштириш учун менда вақт ҳам йўқ. Баъзида ҳатто бир ҳафталаб кўрмайман. Борди-ю, у аъло баҳо қўйишга арзимас экан, зўрма-зўраки ёпиштиришнинг нима кераги бор. Сиз тўғри йўл тутгансиз, Қосимжон ўқишга қобилияги бўлмаса бирор касб-ҳунар эгаси бўлар. Олтин медални тақиб институтга киролмай юрганидан кўра, яхши ишчи бўлгани тузук эмасми?!— Усмон Қодирович ўрнидан туриб Зафарнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини қўйди.— Яшанг, раҳмат сизга, Зафаржон, чинакам педагог экансиз,— Зафар ҳам ўрнидан турди. У ҳозир Усмон Қодировичнинг гапларини эшитаркан, қулоқларига ишонмас, Турсун Гиёсовичнинг Азларовнинг чораклик баҳосини беш қилинг, деб куйиб-пишгани кўз ўнги-дан кетмасди. Усмон Қодирович хайрлашиш учун Зафарга қўл узатди.— Хайр, соғ бўлинг, ишингизда омад... Ҳа, дарвоқе, сиздан бир илтимосим бор, фақат мени тўғри тушунинг. Иложи борича Қосимжонга ёрдам беринг, кўнглида адабиётга қизиқиш уйғонса ёмон бўлмасди. Чунки адабиётни севган киши одамларни ҳам, ҳаётни ҳам севишни билади.

Зафар бу маҳобатли хонадан қандай чиққанини билмайди. Ҳозир унинг учун ҳамма одам яхши, ҳамма нарса гўзал эди. Боя ўзига бир оз менсимай қараган котиба қиз ҳам ҳозир жуда меҳрибон, ҳақгўй, адолатли бўлиб кўринди. Мармар зиналар эскалатор каби ўзи олиб тушиб қўйгандай туюлди. Эрта баҳорнинг одамни бўшаштирувчи иссиғи ҳам унинг учун ёқимли эди.

— Оббо Зафаржон-эй, хўб ажойиб иш бўптида-а,— деди Обидов.

— Кўрдингизми, Анвар ака, биз бекордан-бекорга тортишиб, асабийлашиб юрибмиз.

— Тўгарагингиз машғулотлари қандай кетяпти?

— Уч-тўрт марта йиғилдик. Болаларда қизиқиш кучли. Ҳатто катта синфга сиғмаяпти. Бу орада тобим қочиб қолди, ишга чиқсам давом эттираман.— Менга қаранг, Анвар ака, мен бир нарсага тушунмаяпман. Нега Турсун Ғиёсович тўгарак очишга бунча қаршилиқ қилади?

Обидов маънодор жилмайди. Сигарет олиб тутатдида, ўта сирли бир нарсани айтаётгандай, оҳиста гап бошлади:

— Эй, Зафаржон, сиз ҳали ёшсиз, бу ердаги кўп гаплардан хабарингиз йўқ. Мактабимизда тўртта тўгарак очиш учун маблағ ажратилган. Билмадим, сиз биласизми-йўқми, тўгарак олиб борувчи ўқитувчига ҳар ойда ўн беш сўмдан қўшимча ҳақ тўланади. Турсун Ғиёсович ана шундан қўрқади.

— Нега? Бунинг нимасидан қўрқади?— деб ҳайрон бўлди Зафар.

— Гап шундаки, тўртта тўгарак учун олтимиш сўм ажратилган бўлса, шундан ўн беш сўмини Ботиров олади, холос. Қолганини директор Шоқосимовга, Алимовга, яна биология ўқитувчиси бор-ку, Халилова, ўшанга ёзиб қўйган. Уларни тўгарак раҳбарлари, деб кўрсатган.

— Анвар ака, наҳотки бунга ҳеч ким индамаса? Масалан, сиз?

Обидов сигаретни чуқур-чуқур сўриб, деди:

— Биладан мен. Бир неча марта айтганман, тортишиб ҳам қолганмиз. Агар сезган бўлсангиз, муносабатларимиз унча яхшимаслиги ҳам шундан. Уларни номига ўтказиб қўямизу коллектив ишига ишлатамиз,

мукофотга қўшиб берамиз, меҳмон-пеҳмон келганда керак бўлади», дейди. Шундай дегандан сўнг нима дейсиз? Ҳадеб гапираверсангиз игвогарга чиқаришади... Сизнинг тўғарак очиш ҳақидаги фикрингизга қарши чиққани ҳам шундан. Сир очилиб қолишидан қўрқади... Ҳа, дарвоқе, мен ҳам сизга бир хушxabар айтишим мумкин. Уч-тўрт кун олдин комиссия келди мактабимизга, Маориф министрлигидан. Уқитиш ишлари, кабинет системаси, кўргазмали қуроллар масалалари, тўғараклар борйўқлиги, қандай ишлаётгани каби кўп масалалар билан қизиқди. Мактаб ислоҳоти бўйича амалга оширилган конкрет ишларни атрофлича текширди. Физика тўғараги машғулотида қатнашди. Ботировга раҳмат айтди. Шоқосимов, Алимов ва Халиловадан тўғараклар машғулоти ҳақидаги ҳисобот дафтарларини сўраган эди, улар бу ёқда қолиб Турсун Ғиёсовичнинг ранги оқариб кетди. Шоқосимовнинг усталигини қаранг: «Мен тўғаракни яқинда ёш ўқитувчимиз Ҳакимовга топширганман, ҳозир у киши бетоб, ҳамма дафтар-журналлар ўшанда», дейди.

— Ие, бу қанақаси бўлди энди?

— Шунақаси ҳам бўларкан-да, Зафаржон. Лекин касални яширсанг иситмаси ошкор қилади деганларидек, яшириб бўлмади. Ҳаммасини борлигича, рўй-рост ёзиб бердик. Шундан бери Турсун Ғиёсовичнинг ётартурарида ҳаловат йўқ. Ишгаям гоҳ келиб, гоҳ келмай юрибди... Аммо нима бўлгандаям яхши бўлди. Ким хабар қилган бўлсаям яшасин.

— Нима, биронтаси хабар берган дейсизми?— қизиқсинди Зафар.

— Бўлмасам-чи? Министрлик қаёқдан билади биров айтмаса?

Зафар ўйланиб қолди.

— Чатоқ бўпти, Анвар ака.

— Нега? Нимага чатоқ бўлади?

— Турсун Ғиёсович мендан кўради энди. Унинг усти-

га Усмон Қодировичнинг олдига чиққаним қўшилиб... Номим ифвогарга, думалоқ хат ёзувчига ўтади энди.

— Ташвиш тортманг, Зафаржон. Сиз бунақа иш қилмаслигингизни ҳамма билади-ку.

Зафар хаёлга ғарқ бўлди: «Ким айтган бўлиши мумкин? Ким? Ноилами? Эҳтимол, ўша хабар бергандир. Директорнинг қалбаки ишларини у билармикан? Билса менга бу ҳақда сира гап очмаганди-ку. Ёки кейин эшитганмикин?»

Телефон жириглади, Зафар хаёлини йиғиштириб олди.

— Бўпти, Анвар ака, мен кетдим бўлмаса. Ҳали поликлиникага ўтишим керак. Агар врач рухсат берса, эртага чиқаман ишга.

У баҳор нафаси уфуриб турган кўчадан шошилмай борар экан, мактабдаги бу ишлар ҳақида министрликка ким хабар берганини хаёлан излар, уни топшишга ошиқарди.

XXI

Бутун атрофга табиат яшил гиламини ёйган. Зафарнинг назарида баҳор ҳаммага севинч, шодлик олиб келгану бундан фақат у бебаҳра қолгандай эди. Чунки у энг қадрдон суҳбатдошидан айрилганди. Ноила билан тил учудагина саломлашиб қўярдилар.

Ишга тушганига ҳам бир ҳафта бўлди. Ҳамон ўша-ўша юзаки ҳол-аҳвол сўрашиш. Олдингидай узоқ-узоқ суҳбатлар, дардлашишлар йўқ, Зафар эса буни жуда қўмсайди. Усмон Қодировичнинг қабулида бўлгани, мактабга министрликдан комиссия келгани хусусида на Зафар, на Ноила сўз очди. Бу гаплардан Ноиланинг хабари борми-йўқми — Зафар буни ҳам билмайди. Шунинг учун унинг кайфияти ёмон, дили хуфтоп. Ҳамкасблари, Санам бир неча марта бунинг сабабини сўраганида у бетобликка йўйди.

Бир куни (май байрами арафаси эди) Зафар Ноиланинг уйига бормоқчи бўлди. У дарсини тугатдию уйига келиб соқолини олди, сочини силлиқ гараб кўчага чиқди. Пўл-йўлакай магазинга кириб, Ноиланинг ўғлига у-бу нарса олди. Кечга томон тўрхалтани кўтариб Ноиланикига кириб борди. Ноила Зафарни кўриб, кўнгли бир хил бўлиб кетди.

— Келинг.

— Байрам билан табриклар кетай дедим,— Зафар парсаларни Ноилага узатди.

— Раҳмат. Бекор овора бўпсиз-да.

Зафар ичкарига киришини ҳам, кирмаслигини ҳам билмай қолди.

Ноила худди шунини сезгандай уни ичкарига таклиф қилди.

— Кириб уйга.

Зафар ўзига таниш, қадрдон уйга кирди. У диванга, Ноила эса рўпарадаги стулга ўтирди.

— Ишларингиз қалай, Зафар? Тузалиб кетдингизми?

— Раҳмат, тузукман. Ишлар ҳам ёмон эмас. Тўғарак машғулотларини давом эттиряпман. Мен бетоблигимда мактабга комиссия келибди.— Зафар министрликка сиз айтдингизми, деб сўраёлмади.

— Ҳа,— деди Ноила,— министрликдан комиссия келди. Бир иш билан Тошкентга борувдим, ўшанда Маориф министрлигида ишлайдиган ўртоғимни кўриб қолиб, ундан эшитувдим комиссия келишини. Лекин унчалик ишонмовдим. Министрликдан келиб текширадиган даражада нима гап бор экан бизнинг мактабимизда, деб ҳайрон бўлувдим. Биров ёзиб берган бўлса керак-да.

Мактабдаги гаплар хусусида министрликка Ноила айтган, деган фикр тўғри эканлигига энди Зафарда шубҳа қолмаганди. «Ўша ўртоғига ўзи айтган», деб ўйлади Зафар. Аммо буни Ноилага билдирмади, зеро ўзи айтмагандан сўнг кавлаштиришнинг нима кераги бор.

— Эҳтимол,— деди Зафар мужмал қилиб.— Турсун Гиёсовични касал дейишади. Ростмикни?

Ноила кинояли жилмайди.

— Сизам анойи эмассиз-а, Зафар?— деди кулимсираб.— Ҳамма нарсани билиб туриб, ўзингизни билмаганга, гўлликка соласиз-а.

Зафар саволи ноўрин эканлигини, ҳамма гапдан Ноила бохабарлигини пайқадию хижолат бўлди. Лекин айтилган гап — отилган ўқ, деганларидек, гап милтиғнинг тепкиси босилган, энди қайтариб олиш қийин эди.

Эшик қаттиқ тақиллади. Ноила бориб эшикни очди. Кийим-боши чанг, терлаб-пишган ўғли келди. Ноиланинг юраги шувиллаб кетди.

— Яна бирпас ўйнамайсанми?— деди Ноила.

— Йўқ, қорним очди, овқат еб олай.— Бола шундай деб уйга кирди. Кирдию кўзи Зафарга тушди. Зафар кўришиш учун унга қўл узатди.

— Салом, полвон йигит.

Рашид Зафарга бир хўмрайиб қаради-да, онасининг қучоғига ўзини отди. Зафарнинг қўли узатилганча муаллақ қолди.

— Ойи,— дедп Рашид Зафарга тикилиб,— ойи, дадам келмадилами?

Бу гап Зафарга ҳам, Ноилага ҳам жуда қаттиқ таъсир қилди. Иккаласининг ҳам тили гўё қотиб қолганди. Зафар индамай ўрнидан турдию туфлисининг ипини ҳам боғламай зинадан югуриб тушиб кетди.

XXII

Умр оқар сувдай гап экан. Ана-мана дегунча ёз ҳам ўтиб, сентябрь эшик қоқди.

Мактабга келиб Зафарнинг биринчи учратгани Шокосимов бўлди.

— Ҳа, ўртоқ Ҳакимов, — деди у Зафарга пешвоз чиқиб,— отпускарлар яхши ўтдими? Қайси курортда дам олдилар?

— Раҳмат... Яхши,— деди Зафар гапни қисқа қилиб.

— Лекин, дўстим, бу ўқув йили сиз учун яхши келмади-ёв.

— Нега?— ҳайрон бўлди Зафар.

— Нега бўларди, Раҳимова мактабдан кетипти-ку! Шоқосимовнинг бу гапидан Зафарнинг жаҳли чиқди. Гарчи бу гапдан ўзининг хабари бўлса-да, биринчи кун, бунинг устига Шоқосимовдан бундай «хушхабар» эшитганидан кўнгли алланечук бўлиб кетди. Аммо сир бой бермасликка ҳаракат қилди. Ўзини бепарво тутиб:

— Кетса нима бўпти,— деди.

— Ҳа, энди... Айтдим-қўйдим-да...— деди Шоқосимов беўхшов тиржайиб.

— Ҳалиям эски бачканалигингиз қолмапти-да. Сут билан кирган, жон билан чиқаркан-да,— Зафар бошқа гапирмай йўлида давом этди. Аммо беш-олти қадам босиб тўхтади. Орқасига қайтиб Шоқосимовнинг олдига келди. Ичидан отилиб чиқаётган қаҳрини яширолмади.— Раҳимованинг кетгани ҳеч кимга на фойда, на зарар келтирмаса керак. Лекин Турсун Ғиёсовичнинг директорликдан бўшагани ҳар ҳолда яхши бўлмапти. Энди у кишининг соясида юрганларни офтоб уриб, қуритиб қўймаса эди.

Шоқосимов йўғон лабларини пирпиратди. Нимадир демоқчи бўлди. Аммо Зафар гапининг жавобини кутмасдан жадал одимлар билан илгарилаб кетди. Унинг қаршисидан Санам келарди. Санамнинг устида чиройли сариқ атлас, оёғида оқ туфли, сочи жуда эҳтиёткорлик билан ғоят бежирим қилиб турмакланган.

— Салом, Зафар ака,— деди у қўл узатиб.

— Салом.

— Яхши дам олиб келдингизми, уйдагилар яхши юришиптими?

— Раҳмат. Ўзингиз қалайсиз, ойингиз тузукмилар?

— Раҳмат...

Зафар дарсини тугатдию Санамнинг олдига кирди.

Улар анчагача ҳар хил мавзуда суҳбатлашиб ўтирдилар. Зафар қишлоқдаги янгиликлар, пахтаинг қандай бўлганлиги, мева-чеваларнинг сероблиги ҳақида тўлиботошиб гапирди. Санам эса: «Уша ўзингиз билган ғалаговур шаҳар, ҳеч қаерга бормадим, ҳеч қанақа янгилик ҳам йўқ», деди.

— Ҳа, дарвоқе, бугун ўқишга борсангиз керак-а?

— Бориб кўраман,— деди Санам.— Дарс бўладими йўқми — билмадим.

— Тугаб қолдими ўзи ўқиш?

— Охирги курс бу йил.— Санам негадир қизариб ерга қаради.

— Жуда яхши,— деди Зафар.— Битириб олсангиз кутубхона билан хайрлашасиз-да,— Санам индамай елка қисди.— Бугун институтга бирга борамиз бўлмаса.

Санам ялт этиб Зафарга қаради.

— Нега?

— Ишим бор институтда. Бир ўртоғим билан учрашмоқчийдик... Уша кун кечқурун улар биргаликда институтга боришди...

XXIII

Эшик қаттиқ тақиллади.

— Кириг,— деди Зафар.

Эшик қарс очилди-ю, Содиқнинг хумкаллеси кўринди.

— Ие, ие, Содиқ! Келсинлар, келсинлар, с приездом!

— Келдик,— деди Содиқ портфелини бир четга қўяркан.

Улар қучоқлашиб кўришдилар.

— Хўш,— деди Зафар,— қандай шамол учирди?

— Командировка. Министрликка учрашадиган бир иш чиқиб қолди.

— Келганингиз жуда яхши бўлди-да. Биласизми, бугун менинг тугилган куним.

— Э, шунақами, табриклайман!

— Раҳмат, дўстим, раҳмат.

— Бўлмаса,— деди Содиқ,— сиз ишга борасизми?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, сиз ишга бориб келинг, мен министрикка учрашиб кўрай, қани нима дейди. Кечқурун бир ўтиришамиз.

— Албатта. Бир-иккита болаларни ҳам айтганман, кечга томон келишади.

— Бу, менга қаранг, Зафаржон, фақат болаларми ёки жононлардан ҳам келишадими?— деди Содиқ кулиб.

— Ҳеч шу одатингиз қолмади, қолмади-да, Содиқ.

— Ҳа, энди дунёнинг иши шу экан-да, нима қиламиз.

Улар чиқиб кетишди.

Зафар дарсларини тугатиб кетаётган эди — Санамни учратди.

— Табриклайман, Зафар ака,— деди Санам.

— Нима билан?

— Ахир бугун тугилган кунингиз-ку!

— Сиз қаёқдан биласиз?

— Биладан-да.

— Шунақа денг...— Зафар бир зум ўйланиб қолди. «Демак... Демак... У мени ростданам... Ҳатто туғилган кунимгача билар экан-да...»— Раҳмат, катта раҳмат сизга, Санамхон! Жудаям ҳушёр қиз экансиз.— Санам индамай ерга қаради.— Агар вақтингиз бўлса, кечқурун бизни кига ўтинг... Ҳилола билан...— Ноилож қўшиб қўйди Зафар.— Бирпас суҳбатлашиб ўтираммиз...

...Зафар уйга келиб у-бу нарсаларни тайёрлай бошлади. Ҳаял ўтмай Содиқ ҳам келди.

— Нима бўлди ишларингиз,— деб сўради Зафар.

— Ёмон эмас. Ваъда беришди, эртага битса керак.

Икковлашиб стол устини ноз-неъматлар билан яса-тишди.

Орадан кўп ўтмай Зафарнинг иккита ўртоғи келди. Улар билан иккита қиз ҳам бор эди.

Ҳовлида кимнингдир: «Зафар ака», деган овози эшитилди.

— Яна меҳмон.

Зафар югуриб чиқди. Остонада учта, ҳа, учтагина гул кўтариб Санам турарди.

— Келинг, келинг,— деди Зафар.

— Арзимаса ҳам,— гулни Зафарга тутди Санам.— Табриклайман!

— Раҳмат, минг раҳмат!

Зафар меҳмонларга Санамни, «бирга ишлаймиз», деб таништирди.

Санамга Содиқ танишдек туюлди. У қаерда кўрганини эслаб кетди. «Қаерда эди... қаерда... Ҳа, эсладим, бу ўша, худди ўзи, ҳу! ўшанда безорилик қилган йигит шу. Зафар ака буни қаердан танир экан?»

Содиқ ҳам Санамни кўриши билан таниди. Танидию ичида бир нарса шувиллаб кетди. «Бу Зафарнинг қизи экан-да, мен бўлсам... Э аҳмоқ... билганимда шундай қилармидим. Санам бўлган воқеани Зафарга айтса нима бўлади?.. Ёўғ-е! Айтмас... Унақа енгилтак қизларга ўхшамайди-ку. Янаям билиб бўладими. Мол оласи сиртида, одам оласи ичида дегандай... Аммо лекин Зафар ҳам чакана эмас, зап ажойибини топган экан-да...»

— Ҳа, Содиқ, нега сукут сақлаб қолдингиз? Қизиқ-қизиқ гаплардан гапириб ўтирсангиз-чи, меҳмонлар зеркиб қолишди.

— Ҳа, йўқ. Хаёл қизиқ нарса бўларкан-да, вақт-бевақт одамнинг фикрини олиб қочаверади.

— Хаёлни кейин биргалашиб сурамыз. Ҳозир Зафарга аталган тилакларингизни айтинг,— деди меҳмонлардан бири.

— Бўпти,— деди Содиқ,— дўстлар, мен шу қадахни

Зафар билан Санамхонларнинг бахти учун кутаришларингизни сўрайман.

Ҳамма «шундай бўлсин», деб қадаҳларни уриштиришди. Санам қизариб кетди, аммо ҳеч нарса демади. Зафар ҳам Санамга бир қараб қўйдию индамади.

Ўтириш анча вақтгача давом этди. Тўрда ўтирган жингалак сочли, қирғий бурун йигит гап қотди.

— Дўстим Зафар, энди бизга рухсат берсангиз.

— Ие, нега? Ҳали вақт эрта-ку.

— Йўқ, раҳмат, энди борайлик. Кеч бўп қолди,— деди унинг ёнида ўтирган чуваккина қиз.— Ие, қор ёғяпти.

Ҳамма баравар дераза ёнига келди.

— Уҳў, лайлак қор-ку.

— Бу йил эрта тушдими қор?

— Ерлар оқариб қопти-ку.

Меҳмонлар тарқалишди. Санам ҳам кетишга тарадудланди. Зафар уни кузатиб қўймоқчи бўлди.

Улар кўчага чиқишганда қор тинмаганди. Биринчи қор бўлгани учун жуда хуш ёқар, одамнинг дилини яйратарди. Анчагача қорнинг айланиб ёғишини томоша қилиб жим кетишди. Йўлаклар четидаги жонли тўсиқлар устига пахта тўкилгандай оппоқ. Ҳавонинг тозалиги, атрофнинг сукунати, унинг устига ичилган озгина шампан Санамнинг юрагида болаликка хос шўхлик туйғуларини жўштирди. У бир сиқим қор олиб Зафарга отди.

— Қор бўрон ўйнаймизми?— Санам шундай деб Зафарга қор отиб қочди. Йигит ҳам чаққонлик билан бир ҳовуч қор олиб қизни қувлади.

— Ҳозир қорга белаб ташлайман,— деди Зафар кулиб.

— Етолсангиз агар...

Санамнинг шўхчан ҳазили Зафарнинг дилини ўйнатиб юборди. У югуриб Санамни ушлаб олди-да, оппоқ юзларига қор сура бошлади. Шунда унинг иссиқ нафа-

си Зафарнинг юзига урилди. Эти жимирлаб кетди. У қор селиш баҳонасида Санамни қучоқлади.

— Зафар ака...

Зафар ҳеч нарса демай уни қаттиқроқ қучди. Ўзига қаратди. Қорнинг ёруғида Санамнинг кўзлари ўтдек чақнаб кўринди. Қиз юзида йигитнинг иссиқ, ҳансираган нафасини сизди.

— Зафар ака... Нима қиляисиз... Қўйиб юборинг...— Санам шундай дерди-ю... аммо қаршилиқ кўрсатмас, кўрсатолмасди.— Ахир сиз... бошқани ..

— Санам!

Зафарнинг кўксидан отилиб чиққан бу нидодан иккови ҳам бирдан жим қотди. Фақат уларнинг кўзлари сўзлашарди.

Санам ўзини тутиб туrolмади. Зафарнинг кўксига бошини қўйиб йиглаб юборди. У ўзини босолмас, ўпкаси тўлиб йиғларди. Зафар эса ихтиёрсиз равишда Санамнинг елкаларини, рўмоли остидан чиқиб турган, қорда нам бўлган сочларини силарди...

ҚУЁШ МЕН ТОМОНДА

А Н О Р

Лопиллаб ёғаётган лайлак қор ҳали-бери тинадиганга ўхшамайди. Чошгоҳда куралган ҳовлини, томни, очилган йўлакларни яна қор кўмди. Шунга қарамай, ҳаво совуқ эмас.

Оёғини иссиқ сандалга тиқиб ётган Қаландарнинг икки кўзи дарчадан ташқарига қадалган. Бўралаб ёғаётган қор ғира-ширада чанг-тўзонга ўхшайди.

Бағдоди эшикнинг бир тавақаси очилиб, Жаннат хола кирди.

— Мунча ёғди-я, бу қор? Шу ёғишда эрталабгача одам бўйи бўлади,— деди кавушининг қорини остонага қоқар экан.— Қаландар, ухладингми?

Қаландар кўрпадан бошини сал чиқариб онасига қаради.

— Йўқ, эна. Нима?— деди.

— Қорди айтаман-да, болам, тинмаганини қара Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди, отангдан дарак йўқ.

Эшак ўлгур нимжон, бирон жойда йиқилиб-нетиб, отангни сарсон қилган бўлмаса гўрга эди!

Қаландар кўрпани елкасигача туширди-да, катталардай ёстиққа тирсаклади.

— Отам қаерга кетганлар ўзи?

Онаси камзулини ечиб, жойига кирар экан:

— Тегирмонбошига. Бировда ишим бор, тез қайтаман, деб кетувди. Билмадим, нимага бунча ҳаяллади,— деди.

— Ҳа-а,— деди Қаландар.— Акам-чи? Акам қаёққа кетди?

— Қодир Хадича аммангникига кетди. Поччанг ўзини билмай ётганмиш. «Кичкина болалар билан бир ўзим кўрқаман. Қодир чиқиб ётсин», деб юборибди амманг.

Аммаси — отасининг синглиси, беш-ўн ҳовли нарида туради. Жуда кўрқоқ, эри тўйгами, улфатчиликками чиқса ҳам «болаларингиздан биронтаси келсин», деб янгасига одам юборади. Бир-икки марта Қаландар ҳам бориб ётган. Аммо аммаси уни кўп хушламайди. Бунинг сабабини Қаландар ўзича тушунади.

Болалигида Қаландарнинг ғалати одатлари бор эди. Онасининг бўйнига осилиб фалончиникига олиб бор, пистончиникига кетдик, деб буйруқ берар эди. Жуда кўнгилчан, болалари раъйини қайтариб ўрганмаган онаси индамай Қаландар айтган жойга кетаверар эди.

Кузнинг қуёшли кунлари эди. Жаннат хола офтобрўяга пўстакчани солиб, тикиш қилиб ўтирар эди. Югуриб келган Қаландар онасининг бўйнига осилди-да: «Аммамга», деди. Она бечора ўзи ҳам зеркиб ўтирган эканми ё ўғлининг кўнглини қолдиргиси келмадими — ҳар қалай, индамай ўрнидан турди. Қаландарни опичлаб, қайсинглисиникига йўл олди.

Хадича дастурхон ёзди, чой қўйди. Қаландар токчада тахланиб турган чойнак-пиёлаларни томоша қила бошлади. Қип-қизил гули лоладай яшнаб турган хумчойнакни даст кўтариб, онасига қаради-да: «Синдира...»,

деди. Жаннат хола «ҳай-ҳай» деб ўрнидан тургунча қўлидаги чойнакни токчадаги идишларга қарсиллатиб урди. Иккита чойнак, уч-тўртта пиёла чил-чил синди. Жаннат хола бечора жуда мулзам бўлди. Уғлини койиди, чаккасига бир шапалоқ урди. «Хафа бўлманг, аммаси, акангизга айтаман, янгисини олиб берадилар», деб қайнсинглисига тасалли берган бўлди. Қайнсинглиси ичидан зил кетган бўлса-да, сир бой бермади.

— Ҳа, майли, янга, бола-да ҳали. Катта бўлса жиянимнинг ўзи бундан ҳам яхшиларидан олиб беради аммасига,— деди чойнак-пиёлаларнинг синиғини тераркан.

Қаландар шапалоқ тушган чап юзини ушлаганча, «Олиб бериб бўпман», дегандай бурчакда хўмрайиб турар эди. Шундан кейин дастурхонга совуққина фотиҳа ўқилди. Жаннат хола: «Бориб турунг, аммаси», деб ўрнидан турди.

Жаннат холанинг қайнсинглисиникига охири бо-риши эмас эди. Бундай воқеалар бир неча марта бўлди. Қанча пиёлаю чойнак, косяю лаганлар чил-чил синди. Охири аммаси Қаландарга қаттиқ дашном берди, лекин булар унга зиғирча таъсир қилмас, аксинча, Хадича аммасининг жиғига кўпроқ тегар эди.

Булар ҳам майли-ю, бир куни жуда ёмон бўлди. Қаландар аммасининг ҳовлисида ўйнаб юрган эди. Товуқлар ҳам бир яйрасин, деб аммаси катакни очди. Ўнтача товуқ қақағлаб, йиллаб қамоқда ётган бандилардай уй орқасидаги чорбоққа югурди. Қаландар товуқларнинг орқасидан чопди. Ўртада кетаётган катта қизил хўрозга унинг жуда ҳаваси келди. Хўроз у ён-бу ёнга дадил қарар, салобат билан қу-қулар, юришлари жуда мағрур эди. Унинг қизил патлари офтобда чўғдай товланар, ўроқдай эгилган думи турли рангда жилоланар эди. Қаландар уни кузатиб турди. Бирдан хўрозни ушлагиси, рангдор патларини силагиси келди. Чорбоғни айлантириб роса қувди, аммо ушлаёлмади. Охири Қаландар

чарчади, ўпкаси оғзига тиқилгудай ҳарсиллар, базўр нафас олар эди. Хўроз эса бостирмага чиқиб, «қўлингдан нима келди?» дегандек Қаландарга қараб овозини барала қўйиб қичқирди. Унинг бу қилиғи Қаландарга жуда таъсир қилди. «Шу битта хўрозга калака бўлманми?» деб ўйлади. «Шошмай тур, ҳозир кўрсатиб қўяман сенга». У муштидай бир тошни олиб хўрозга ўқталди. «Оёғини мўлжаллаб урсам, чополмай қолади, кейин ушлаб оламан». Қаландар қўлидаги тошни жаҳл билан хўрозга отди. Бошини мағрур кўтариб, атрофга аланглаб турган хўроз бир қағ дедию бостирмадан пастга қулаб тушди. Қанотини бир-икки силкиди-да, оёқларини чўзиб жим бўлиб қолди. «Қўлга тушмас экансан-а! Бопладимми?» Қаландар хўрозни аста ердан кўтарди. Унинг мўлжали нотўғри кетган, тош хўрознинг оёғига эмас, бошига теккан, у кўзларини олайтириб чўзилиб ётарди. Қаландар нима қиларини билмай турувди, бостирмадан ўтин олмоқчи бўлиб келаётган аммасига кўзи тушди. Юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Ҳозир бобиллаб бершини сездию ўлик хўрозни бир чеккага улоқтириб, ўзи шаталоқ отиб қочди. Шошганда лаббай топилмас, дегандай ҳовлиққанидан хўрозни аммасига қараб отган эди. Оёғи остига бир нарса шалоп этиб тушганидан чўчиб кетган Хадича эс-ҳушини йиғиб олиб қараса, катта қизил хўрози ўлиб ётибди.

— Вой-дод! Бу зумрашанинг дастидан на чойнак-пиёлам, на коса-товоғим, на хўрозим қолди! Вой-дод! Узингдан чиққан балога қайга борай давога?!

У хўроз ўлигини кўтариб, Қаландарнинг орқасидан югурди. Аммаси қувиб келаётганини кўрган Қаландар уйга кирмай, катта кўчага қараб қочди.

Ўшанда Хадича ўлик хўрозни янгасининг олдига иргитиб, хўп жавраган, Қаландарингиз бундан буён ҳовлимга қадам босса оёғини уриб синдираман, деб пўписа қилиб кетган эди...

Ана шу қилиқлари учун аммаси уни унча хушламас

эди. Бўйи чўзилиб, эсини танигач, бу одатларини ташлади, анча мулойимлашиб қолди. Лекин аммаси унга сира ишонмас, акаси билан янгасига гоҳ ҳазил, гоҳ чин қилиб: «Бунингиздан одам чиқмайди. Ё ўғри, ё каззоб бўлади», деб қўяр эди...

Қаландар ҳозир шуларни эслаб, ўзича кулиб қўйди. «Бечора аммам. Кўп ғашига тегдим-да шўрликни... Поччамга нима қилди экан? Анчадан бери ётипти...»

— Қаландар, ухламадингми, болам? Индамай қолдинг,— деди онаси.

— Йўқ,— деди Қаландар.— Ўзим, шунчаки хаёл суриб ётибман.

Ҳовлида қорни ғарч-ғурч босган оёқ товуши, кимнингдир «их-их» деган овози эшитилди.

— Отам келдилар чоғи,— деди Қаландар деразадан ташқарига мўралаб.— Ҳа, ана, оғилга ўтиб кетдилар.

Жаннат хола ўрнидан туриб камзулини кийди. Пасайтириб қўйган чироқ пилигини кўтарди.

— Хайрият-эй, эсон-омон келдилар.

Шодиёр бобонинг оёқ товуши эшитилди. Жаннат хола эшикни очди.

— Келдингизми? Ўлдим хавотир олиб! Мунча кеч қолдингиз?

— Ҳа, тутилиб қолдим. Устига-устак қорни қара, эшак базўр юрди, жуда қийнаб юборди-да. Болалар ухладими?

— Қаландар уйғоқ. Чакмонингиз қани?

Шодиёр бобо тўнини ечиб, хотинига узатди:

— Оғилга ечиб қўйдим.

— Оғилга?— деб ҳайрон бўлди Жаннат хола.— Нимага ундай қилдингиз?

Шодиёр бобо бировнинг сўровига «ҳа» ё «йўқ» деб қисқа жавоб беришга ўрганган. Шунданми, эзма одамларни унча ёқтирмайди. Ҳозир ҳам хотинининг бу гапидан ғаш келди. «Ўзи не азобда келсаму бунинг эзмалик қилишини қара!»

— Ҳа, оғилга! Бўлдимми?

Жаннат хола:

— Чой ичасизми?— деди астагина.

— Майли, дамлаб кел, бир пиёла иссиқ чой ичай. Сал баданимга илиқ югурсин... Робияникига кирувдим...

— Яхши қипсиз, қандай, тузукми? Куёвингиз, қудалар саломат эканми?

— Сўраворди.

— Нима бало, Робиянинг дараги бўлмай кетди, ҳеч келай демайди...

Шодиёр бобо сандалга оёғини узатиб, ёстиққа ёнбошлади.

— Рўзгор-тирикчилик... Бу қишли-қировли кунда келиб-кетиш ҳазилми? Хадичаникидан хабар борми? Куёвнинг сиҳати яхшимикан?

— Боя Эшпўлат келувди, Қодирни эргаштириб кетди.

Шодиёр бобо хавотир билан сўради:

— Нима, оғирлашиб қоптимми?

— Йўқ. Энаси юборган экан, кечаси қўрқаман, Қодир келиб ётсин, депти.

— Ишқилиб ўзи шифо берсин-да,— деди Шодиёр бобо.— Табиб-пабибга кўрсатай деса — қўли калталиқ қилади.

— Домиллага ўқиттирди-я.

— Икки-учта домиллага ўқиттирди. Бирон наф бўлмади. Қайтанга эшигидаги сигирдан айрилгани қолди.— Шодиёр бобо пиёлани хотинига узатар экан, ачиниш ила деди:— Бу домиллаларга ҳам хайронман. Тўрт марта куф-суф дейдию битта қўй сўрайди. Тавба қилдим. шуларнинг инсофу диёнатиға ҳам ишонгинг келмайди.

Жаннат хола чуқур хўрсинди, сўнг дастурхонни йиғиштирди. Шодиёр бобо маҳсисини ечаркан:

— Жой сол, Қодир¹, жуда толиқиб кетдим,— деди.

¹ У хотинини ўғлининг номи билан чақирар эди.

Қаландар индамай ётар, у ҳам отаси чакмонини нима учун оғилхонага ечиб келганига ҳайрон эди. Шодиёр бобо бир жойдан келса, одатда дарвозадан кириши билан: «Қодир! Қаландар! Эшакка қаранглар!» деб бақирирди. Бугун индамади. «Демак, бир гап бор. Отам нимадир олиб келган. Кўпинча бирон тансиқроқ нарса олиб келса шундай қилади...» Унинг очқаганидан қорни қулдираб кетди. Оқшом ичгани бир коса аталанинг кучи қанчага етар эди? Лекин бошқа нима илож бор? Бировларнинг уйида шу атала ҳам йўқ-ку. Ҳозир Қаландарнинг нимадир егиси келди. Бироқ нима ейди? Қамбағалнинг боласи сабр-қаноатли, чидамли бўлади. Ойда еган тўқ, кунда еган суқ, дегани шудир-да.

Жаннат хола жой солиб бўлгач, лампанинг тепасидан пуфлаб ўчирди. Уй зимистон бўлди-қолди. Қаландар миқ этмас, ота-онасининг ухлашини пойлар эди. «Улар ухлаб қолишса, секин оғилни бориб кўраман. Қани, отам нима олиб келди экан!» У анча ётди. Отаси пиш-пиш қилди. «Ухлади шекилли».

Қаландар аста ўрнидан турди. Елкасига чопонини ташлаб, оёғига калиш илганча ташқарига чиқди. Жаннат хола буни сизди, аммо «ҳожатга чиқаётгандир-да», деган хаёл билан бир сўз демади.

Қаландар оғилга кирди-да, пайпаслаб отасининг чакмонини топди. Устунга осиб қўйган экан. Чакмоннинг қўйини кассасини кавлади: ҳеч нарса йўқ. Иккинчисини кўрди: қаттиқ бир нарса қўлига тегди. Сесканиб кетди. Олиб у ёқ-буёғини пайпаслаб кўрди! Анор! «Яна бормикан?» Чакмон кассаларини титкилади — бошқа йўқ. «Биттагина анорни қаердан олдилар экан? Нима қиладилар бунинг?.. Есаммикан? Кейин, эртага уришсалар-чи?.. Ие, мен еганимни қаердан билиб ўтириптилар. Ҳари бир эртага ўзлари берадилар шуни. Ҳаммамизга бир тишламдан тегади. У нима бўларди. Ундан кўра бир шаҳар обод бўлсин. Эртага ҳеч нима кўрмагандай бўлиб ўтираман. Туя кўрдингми — йўқ. Вассалом».

Қаландар анорни шу ерда емоқчи бўлди. Бир-икки тишлаб, анорнинг пўстини артишга тутинди. Бироқ оғил совуқ эди, бунинг устига енгил кийинган. «Яхшиси, уйга кирман. Ҳамма ухлаб ётибди. Кўрпага кирману аста-секин ейман».

Уйга кириши билан «Қалаидар», деган овоз қулоғига чалинди. Юраги шув этиб кетди. «Билган бўлса-я» — Қўлидан анорнинг тушиб кетишига сал қолди.

— Ҳа, Қаландар, мунча ҳаялладинг? — деди онаси.

Қаландар худди онаси кўриб қоладигандай анорни қўйнига тикди. Онасининг гапига дарҳол жавоб топди:

— Қорним огрияпти, — деди аста товуш билан.

— Уралиб ёт, босилиб қолади. Совқотгандирсан.

Қаландар индамай жойига кирди. Анорни ейин деса — онаси уйғоқ, емай деса — нафси қўймапти. Ахир гупиллатиб қор уриб турган қиш чилласида анор ейишнинг гаштига нима етсин!.. Анорни қучоқлаб, индамай ётди. Назарида онаси ухлагандай туюлди. Таваккал дедию анорни гарчча тишлади.

— Қаландар? — деди онаси.

«Ҳали ухламаган экан-да».

— Қорним огрияпти, — деди Қаландар, — қулдира-япти.

— Совқотяпсанми?

— Ҳа, — деди у.

— Ке бўлмаса ёнимга.

Қаландарнинг назарида ранги оқариб кетгандай бўлди. Бир зум гангиб қолди.

— Йўқ, жойим яхши, ҳозир исиб қоламан. Ташқарига чиққанимга совқотдим-да, — деди ўзини қўлга олиб.

Иккови ҳам жим қолди. Бир чойнак чой ичгунча вақт ўтар-ўтмас Қаландар анорни яна бир тишлади. Жаннат хола ҳамон уйғоқ экан.

— Яна огрияптими, Қаландар?

«Оббо, — дея ўйлади у, — нима бўлди энамга узи, мунча ухлаши қийин?»

— Ҳа,— деди астагина.— Устимга яна битта кўрпа ёпиб қўйинг. Иссиқроқ бўлсин.

Жаннат хола тахмондан кўрпа олиб, Қаландарнинг устига ёлди.— Бошларингни ҳам ўраб ётгин, исиб қоласан,— деди меҳрибонлик билан.

Қаландар бир оз сабр қилди-да, сўнгра анор ейишда давом этди. Энди Жаннат хола индамади. У гўё ухлаб қолган, ё анорнинг фарчиллаши икки қават кўрпадан эшитилмасди. Қаландар анорни еб, тамомлади. «Пўчоғини нима қилсам экан?.. Топдим, ташқарига олиб чиқиб ташлайман. Қорнинг остида қолиб кетади. Энам билиб қолса, яна қорним оғриди дейман». У аста ўрnidан турди, чопонини кийди. Эшикни иложи бори-ча гийқиллатмай очди. Совуқда узоқроққа боришга эринди-да, пўчоқни уйнинг орқасига улоқтирди...

Шодиёр бобо оғилга кириб молларга хашак солди. Устунда осиглиқ чакмонини олиб, киссасига қўл солди: анор йўқ! Ҳайрон бўлди. «Қим олиши мумкин? Ёки йўлда тушириб қўйдимми? Йўғ-э! Оғилга кириб, чакмонни ечганимда кўрувдим — турувди». Ғазаби қайнади. Сандалга чўғ солиш учун ўчоққа ўт қалаётган Жаннат холага яқин келди.

— Анорди ким олди?

Томдан тараша тушгандай берилган бу саволдан Жаннат хола каловлаб қолди.

— Анорди? Қайси анор?

— Чакмонди киссасида эди,— деди Шодиёр бобо жаҳл билан.— Кеча Тегирмонбошидан олиб келувдим. Анави куёв шўрлик неча кундан бери туз тотмай ётипти. Шунга олувдим бировдан сўраб. Оғзига ёқармикан, деб ўйловдим.

— Билмадим... Билмадим... Энди сиздан эшитяпман буни.

— Билмайсан!— деди Шодиёр бобо баттар тутоқиб.
— Шу Қаландаринг бир бало қилган.

Эрининг жаҳли чиққанидан юрак ҳовучлаб турган Жаннат хола базўр юрак ютиб, деди:

— Қўйсангиз-чи, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а. Бечора болам кечаси билан ташқарига зир қатнаб чиқди. Қорни оғрипти. Ҳозир ҳам туролмай ётипти.

Шодиёр бобо ўзича гудранди: «Бир нарса жойида турмайди-я. Қанақа бола ўзи булар?..»

У деворга суянган куракни олиб йўлакларни курай бошлади. Ҳовлининг икки-уч қулоч жойини қордан тозаллади. Кейин уйнинг ёнини, орқа томондан бостирмага борадиган йўлакни очди. Важоҳат билан қор курар экан, қор ичидан бир-иккита сарғиш-пушти нарса кўзига чалинди. Курак билан титкилаб қараса, анор пўчоғи. Лоп этиб хаёлига хотини айтган гап тушди: «Қорни оғрипти. Ташқарига зир қатнаб чиқди...»

Шодиёр бобо куракни қор уюмига тикдию ошхонага кирди.

— Менга қара, Қаландар кечаси билан ташқарига зир қатнаб чиқди, қорни оғрипти, дедингми?

— Ҳа,— деди Жаннат хола эрининг яна қайтиб келганидан ҳайрон бўлиб.— Нимаиди?

— Бунингни ҳийласи кўп. Шу бир бало қилган. Катта ойна қани? Менга топиб бер!

— Ойнани нима қиласиз шу топда?

— Пишириб ейман! Бунча чайналдинг, топ дегандан кейин топ-да.

Жаннат хола индамай кичкина уйга кириб кетди-да, зум ўтмай, чинни товоқдай келадиган ойнани кўтариб чиқди. Шодиёр бобо ойнани олиб, Қаландар ётган уйга кириб кетди. Жаннат хола унинг орқасидан эргашди. Шодиёр бобо Қаландарнинг тепасига борди. Кўрпани кўтариб, унинг юзига термилди. Кейин ойнани ўглининг юзига рўпара қилди-да бақирди:

— Вой болам, вой болам! Болам-эй, болам-эй...

Бу овоздан Қаландар чўчиб уйғонди. Ирғиб турмоқчи эди, бўлмади — пешонаси бир нарсага қарс этиб урилди. Тепасида катта ойнани кўрди. Аввалига Қалан-

дар ажабланди. Отаси нега бундай қилаётганига ҳайрон бўлди. Шодиёр бобо ҳамон додлар эди:

— Вой болам, вой болам...

Қаландар ойнада ўзини кўрди. Лаблари, оғзининг атрофлари қизил. Бу анорнинг доғи эди. Шунда у отасининг нима учун бунақа қилаётганига тушунди.

Шодиёр бобо ўғлига қарамас, ўзича дод солар эди:

— Нафсигинангга ўт тушкур. Қасал одамга олиб келувдим-а, касалга. Шу бир донга анорни деб қанча одамга эландим-а кеча... Бу бўйнинг сингур қуритибди-қўйибди. Вой болам, вой бола-а-м!..— Қаландар нафси бузқлик қилиб, бемаъни ишга қўл урганини чин дилдан туйди. Лекин энди бўлар иш бўлган, ғишт қолипдан кўчган эди. У ҳозир отасидан ялиниб-ёлвориб узр сўрашга, бундан кейин мутлақо бунақа ножўя ишлар қилмаслик учун сўз беришга, қасам ичишга тайёр эди. Бироқ у отасининг феълини яхши билади. На ялиниб-ёлворишлар, на узр сўрашлар Шодиёр бобонинг ўткир ғазабини юмшатомайди. Яхшиси, индамагани маъқул: ўзи ўчади...

Ҳозир отасига Қаландарнинг раҳми келди. Унинг одамгарчилигига, совуқ демай, қор демай бемор учун малҳам бўларми, деб узоқ қишлоққа анор сўраб боргани, қишнинг қирчилламасида анор топиб келгани учун отасига қойил қолди, ҳаваси келди. Гарчи отаси ҳозир унинг гап-сўзларига қулоқ солмаса-да, ўзича, дилида отасидай одамларга меҳрибон, ғамхўр бўлишга онт ичди. Унинг кўзлари отасига жавдираб термилар, бироқ қалби унсиз ҳайқирав эди.

Қаландар бир ҳафтача отасининг юзига қарай олмай юрди. Бора-бора отаси бу воқеани кулиб эслайдиган, ҳар замон-ҳар замонда, кези келганда: «Ҳа Қаландар, қорнинг оғрияптими?» деб ҳазиллашадиган бўлди. Лекин ана шу ҳазил ҳам унинг бўйинини ҳам қилиб қўяр эди...

Тўй бўлади, деган гапни эшитса Қаландарнинг авзойи бузилади. Тутун чиққан жойдан қолмайдиган Хадича аммаси эрига эргашиб тўй тўйлайди. Қаландар эса уларникига бориб, туни бўйи қоровуллик қилади. «Хотин деган ҳадеб тўйга чопавермаса-да», деб ўйлар эди Қаландар,

Қаландар бир нарсага ҳеч тушунмайди. Қайси қарииндошининг болалари ёлғиз қолса — уларга қарагани албатта Қаландар бориши керак. Кошки унинг бунга хоҳиши бўлса. Шуни деб ота-онасидан бир неча марта гап ҳам эшитган: «Сени одам деб келган амманг бечора! Бир кеча бориб ётсанг беклигингдан тушиб қолмайсан! Ё аммангнинг уйида илон кўрганмисан, жувонмарг! Катта одам бўлиб, қоровулликка яраб қопсану ўзингни бозорга соляпсанми. Эрта-индин болаларининг бўйи етиб қолар, бир умр сенга эланиб юрмас ахир...»

Қаландар бу гаплардан баъзан хафа бўлса, гоҳида парво қилмайди: «Энамнинг ҳар доимги матали-да. Амманнинг юриши кўч бўлса, нима, мен унинг навчаси-манми»¹.

Бугун ҳам эрталабдан ана шу «куй» чалинди. Нонушта маҳали Жаннат хола Қаландарга:

— Қаландаржон, бугун амманг Терсакка тўйга бормоқчи экан...— деди.

Қаландар онасининг мақсадини тушунди:

— Уйига бориб ётмайман.

Аввалига онаси ҳам, отаси билан акаси ҳам кулиб юборди. Лекин зумрашадай ўғлининг гапини лоқал охиригача эшитмай, сўзини бўлгани Жаннат холага алам қилди.

— Нимага бормайсан? Сени биров еб қўядими?

¹ Н а в ч а — хизматкор.

Қаландар жуда шўх-шаддод бўлиб ўсди. Онаси ҳам кўп-да, унинг раъйини қайтармади. Отаси эса: «Майли, катта бўлиб, эси кириб қолар», дер эди. Аммо бировни-кида ётиб қолишни сира хуш кўрмайди. Болалигида ҳам онаси билан бирон жойга меҳмонга борса ётиб қолмас эди. Эсида: етти-саккиз ёшларда эди. Эрта баҳор кунлари онаси тоғ оралиғидаги Қўзичи деган қишлоққа — бемор тоғасини кўргани борди. Ўйнаб келади, деб Қаландарни ҳам эргаштирди.

Қаландар кечгача қўни-қўшнининг болалари билан ўйнади. Оқшом тушгач, онасининг ёнига келиб, «кетамиз», деди. «Кеч бўлди энди, қандай кетамиз», деди Жаннат хола. Қаландар сўзида туриб олди. Онаси уришди, алдади, урди — фойдаси бўлмади. У йиғлар, қақат бир сўзини такрорлар эди: «Кетамиз!» Ташқарида ёмғир пақирлаб қуяр, атроф зимистон эди. Уй эгалари ҳам кўп тавалло қилишди — бўлмади. Қаландар сўздан қайтмади.

— Майли, болани кўп қийнаманглар,— деди Жаннат холага хаста тоғаси.— Бир томондан ўғил боланинг шундай бир сўзли бўлгани маъқул. Мен тузукман, худога шукр, бораверинглар.— Чол катта ўғлини чақириб тайинлади.— Тўриқ отни эгарла. Устингга босма чакмонни кий. Буларни кўйиб кел. Жаннат ҳам биронта чакмон ёпинсин. Қаландарни яхшилаб ўраб олинглар. Нам ўтмаса бўлди. Отга ҳеч нарса эмас. Нима, Булоқбоши қочиб кетибдими? Ана-мана дегунча бориб келасан. Тўрт чақирим жой-да. Қичаброқ ҳайда...

Ёмғир тинмай қуяётган зимистон кечада Қўзичидан Булоқбошига келгунча Жаннат холанинг лабларига учуқ тошиб кетган эди. Айниқса, қабристонлар ёнидан ўтаётганда юрагини баттар ваҳима босар, ҳозир қандайдир маҳлуқ келиб, уларни от-поти билан мажақлаб ташлайдигандай туюлар эди...

Онасининг авзойини кўриб Қаландар ўз қилиғидан ўзи ранжиди, бироқ нима қилсин? Бегона жойда ётиб

қолишни ёқтирмайди. Нега? Сабабини ўзи ҳам аниқ билмайди.

Қаландарнинг индамай қолганини онаси «сукут — аломати ризо» деб тушунди.

— Айланай ўзимнинг супра қулоғимдан.

Қаландарнинг қулоғи катта. Жаннат хола уни эркалаганда шунга шама қилиб, «супра қулоқ ўғлим», дер эди. Она ўғлини шундай эркаладими, жаҳлидан тушар, буни Қаландар ҳам билар эди. Ҳозир ҳам бу сўзни эшитиб Қаландар: «Энам жаҳлидан тушди», деб ўйлади-да, ўзини бирмунча эркин тута бошлади.

— Шу совуқда тўйга бормаса нима қилади? Поччам борса бўлди-да, уйида ўтирсин болаларига қараб!

Шу пайтгача индамай чой ичиб ўтирган онаси гапга аралашди:

— Хўп, ўғлим,— деди у пиёлани шахд билан сандалга қўйиб,— айтамиз аммангга, бундан кейин бирон жойга бормоқчи бўлса, келиб сиздан маслаҳат олади. Агар сиз ижозат берсангиз боради, йўқса — йўқ!

Отасининг бу гапи Қаландарга онасининг қарғашидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди. Шодиёр бобо сизлаб гапира бошладими — тамом, қаттиқ жаҳли чиққан бўлади. Буни болалари ҳам билади.

Хонага оғир жимлик чўкди. Қаландар шол дастурхон поугини ўйнаб ўтирар, бошини кўтаролмас, ҳеч кимнинг юзига қарай олмас эди. Шодиёр бобо «и-ҳм» деб томоқ қирди. Бу — гап тамом, дегани эди.

...Қаландар кечгача ўйлаб юрди: «Нима қилсам экан? Бормасам бўлмайди. Борай десам...— Қалласига ажойиб фикр келгандай Қаландар хурсанд бўлиб кетди.— Шошма! Шундай қилганига кечаси болаларини бир қўрқитайми? Ота-онасига айтса айтар. Зўр бўлса қоровулликка бошқа чақирмай қўя қолар. Баҳонада шу машмашадан қутулиб оламан. Айниқса, анави лапашанг Эшпўлати ўлгудай қўрқоқ. Ёзда чигиртканинг чи-

риллашидан ҳам қўрқади. Ҳозир-ку — қиш, нима кўп — ваҳима гап кўп».

Кечқурун у наридан-бери овқатландию отлана бошлади.

— Мунча шошмасанг?— деди Жаннат хола ҳайрон бўлиб. Одатда Қаландар бирон жойга боришга кўнса ҳам ҳадеганда туравермас, онаси: «Бунинг суюги гап билан қотган, уч-тўрт қарғиш эшитмаса кўнгли жойига тушмайди», деб таъна-дашном бергандан сўнг ноилож қўзгалар эди.— Чой-пойингни ичиб ол, борарсан...

Қаландар онасининг гапига эътибор бермай чопонини, телпагини кийди.

— Борайлик эртароқ, жонажон аммамизнинг эркатойларини бўри еб кетмасин яна.

— Нафасингни иссиқ қил!— деди Жаннат хола жаҳл билан.— Бунча совуқ гапирасан!— Сўнг ўзига-ўзи:— Кимга ўхшади ўзи бу ер юткур! Авлодимизда бунақа капассасиқ одам йўқ эди-ку, — деди.

Қаландар индамай чиқиб кетди.

Эрталабдан бери шарқдан эсаётган шамол анча зўрайган, қор олиб келар эди. Совуқ одамнинг юзларини ачиштирар, шамол эса аъзойи баданни зирқиратар эди. Аммасининг уйи юқори тарафда бўлгани учун Қаландар шамолга қарама-қарши борарди. Шамолнинг қаттиқлигидан қадами унмас, бошини эгиб олган, ҳатто нафас олиши ҳам қийин эди.

Бу йил баҳор келса Қаландар ўн тўртга қадам қўяди. Аммо у ёшига нисбатан анча бўлали, юришлари, гапиришлари ҳам бир қадар салобатли эди. Танимаган одам унга камида ўн беш-ўн олти ёш берар эди.

У чопонини енгларини бир-бирига тиқиб, кучли шамол зарбинини енгиб, катталардай йирик-йирик қадам ташлаб борар эди...

Икки укаси билан сандалнинг бурчагида кўрпачага бурканиб ўтирган Эшпўлат дарвоза тақиллаганини эшитиб чўчиб тушди. «Ким келди экан?.. Энамга айт-

дим-а, Қаландар тоғам келмай, кетманг, деб...» Дарвоза баттар тақиллади. Эшпўлат на бориб очишини билади, на индамай ўтиришини. Дарвоза забтига олиб тақиллайвергач, эшикдан бошини чиқариб мўралади.

— Эшпўлат, ҳо Эшпўлат...

Эшпўлат таниди — Қаландарнинг овози. Танидию баданига қон югургандай бўлди.

— Қаландар тоғам келди,— деди укаларига қараб.— Мен бориб дарвозани очай.

Сандалга оёғини тиқиб, майиз еб ўтирган укалари унинг гапидан сапчиб турди-да, иккови бараварига қичқириб юборишди:

— Қаландар тоғам келдилар, Қаландар тоғам келдилар...

Эшпўлат дарвозани очди. Қаландар ичкарига кираркан, жиянига важоҳат билан тикилди:

— Нима, ухлаб қолдингми? Сенларни қўриқлаш учун шу бўронда базўр келсаму сен дарвозани очманг. Бўлмаса ўзларинг ётаверинглар, мен овора бўлиб нима қиламан. Энангга айтиб қўй шуни.

Қаландар шундай деб изига қайтмоқчи бўлди. Бундан қўрқиб кетган Эшпўлат ялина бошлади:

— Жон тоға, кетманг. Шамол билан тақиллатганингизни эшитмай қопмай. Жон тоға, кетманг?..

— Аҳволимни кўрдингми?— деди Қаландар телпагининг муз бўлиб қолган жунларини кўрсатиб.— Сен бўлсанг иссиққина сандалда роҳат қилиб ётибсан... Майли, бугун қоламан. Лекин билиб қўй, бундан кейин отананг бирон жойга кетса сираям келмайман.

Қаландар уйга кириб чопонини, телпагини ечди-да, ўзини сандалга урди. Совуқдан келгани учунми, сандалнинг иссиғи унча билинмади.

— Қачон келсам сандалларинг эски ўчоқдай музлаб ётади. Шунча ўтинни нима қиласизлар? Қишнинг чилласида ёқиб сандалга солсанглар бўлмайдими? Отанг

энангдан, энанг отангдан хасис. Узининг болаларидан ҳам қизғанади ўтинни.

— Иссиқ-ку,— деди Эшпўлат бурнини тортиб.— У Қаландарга қарши гапиришдан қўрқарди. У-бу десам кетиб қолиши мумкин, деб ўйлар эди.

Қаландар қўлларини ҳам сандалга тиқиб, кўрпани кўкрагигача кўтарди:

— Қорни оч одамга так-так ўтдан қилинган нон ҳам буғдой нондай кўринар эмиш. Иссиқ сандал кўрмаган сен бечорага манави нимғирма ўчоқ ҳам иссиқ кўрина-веради-да. Бизларникига бир бор — сандал қанақа бўлишини кўрасан. Шунинг учун уйлариингга одамнинг оёғи тортмайди.

Қаландар уйга синчиклаб разм солди. Тўрга шолча тўшалган. Сандал атрофига эски-туски, энасининг ай-тишича, «аҳмоқ кўрпачалар» солинган. Етти болорли, вассажуфт уй. Токчаларда сопол идиш-товоқлар, тавадонда эса икки-учта чинни коса, чойнак-пиёла. Юқоридаги катта тахмонда эски сандиқ. Қаландарнинг хаёли оғди: «Сандиқда нима бор экан?»

— Менга қара, Эшпўлат, сандиқларингда нима бор?

Эшпўлат аввал бурнини тортиди, кейин Қаландарга юзланди.

— Билмайман.

— Нимага билмайсан? Қалити қаерда, ол-чи, очиб кўрамиз.

Эшпўлатнинг юраги така-пука бўлиб кетди. Қалитнинг қаердалигини билмайди. Аммо, шундай деса, Қаландар ишонмайди, алдаяпсан деб кетиб қолиши мумкин.

— Билмайман қаердалигини.

Қаландар ўрнидан туриб бир нарса қидираётгандай токчаларни кўздан кечира бошлади.

— Сен нимани биласан ўзи? Уни сўраса — билмайсан, буни сўраса — билмайсан... Йўқ, сен ҳамма нарса-ни биласан, фақат айтмайсан, муғомбирсан. Энанг та-

йинлаб кетган, тоғанг нимани сўраса «билмайман», дегин деб. Шундайми?.. Майли, билмасанг билма... Мен кетдим.

У ёлғондан эшик томон йўналди. Қўрқиб кетган Эшпўлат югуриб бориб, Қаландарни қучоқлаб олди.

— Жон тоға, кетманг, тоғажон, илтимос.

Ҳамон сандал бурчагида майиз титкилаб ўтирган укаларининг ҳеч нарса билан иши йўқ, акаси билан тоғасининг ҳаракатларига ҳайрон эди.

— Билмайсанми калитнинг қаердалигини?

— Улай агар билмайман,— деди Эшпўлат.— Билсам олиб берардим. Нон урсин, билмайман.

— Ҳа, бўлди-бўлди, кўп қасам ичаверма. Майиз билан ёнғоқ борми? Ё униям билмайсанми?

Хадича опа тўйга кетаётганда Эшпўлатга тайинлаб кетган эди: «Қаландар тоғанг майиз, ёнғоқ, туршак сўраса билмайман, дегин. Хўпми? Яна лалайиб ҳаммасини олиб бермагин. Агар жуда қўймаса эпам шуни бериб кетдилар, деб бир қисим майиз бергин. Бўлмаса у очофат битта ҳам қолдирмай еб кетади». Ҳозир Эшпўлат онасининг ана шу гапларини эслади. Аммо майиз йўқ, билмайман, деёлмади. Тоғасининг кетиб қолишидан жуда қўрқар эди. Эшпўлатнинг ўйланиб қолиши сабабини Қаландар ўзича англади: «Аммам ўлгур худо урган зиқна-да. Бу Эшпўлат бечорани ҳам, «тоғангга майиз берсанг терингга сомон тиқаман», деб қўрқитган. Шошма, шундай қилганига мен ҳам бир боппай...»

— Менга қара, Эшпўлат,— деди Қаландар сандалга келиб ўтираркан.— Кеча оқшом Пирмат бобонинг эшгини бўри ёриб кетганмиш, эшитдингми?

У зимдан жиянини кузатди. Эшпўлатнинг ранги бирдан ўзгарди.

— Эшитмадим. Ростданми?— деди тутилиб.

— Ҳа,— деди Қаландар бепарво оҳангда.— Эрталаб отам шундай деди. Кейин Пирмат бобоникига бордик. Рост экан. Оғилининг эшигини бузиб кирибди-да, битта

қўйини ебди, иккита эчкисини чала ярим қипти, охири эшагининг қорнини ёриб чиқиб кетибди.

Қаландар гапирган сари Эшпўлатнинг ранги оқарар, икки укаси эса кўзларини жавдиратиб, сандалнинг ичига кириб борар эди. Қиш куни бўлгани учун аллақачон қоронғи тушган, шамол оч бўридай увиллар, ташқари жуда ваҳимали эди.

— Тоғам келди, чой-пой дамлайин ҳам демайсан-а, Эшпўлат.

— Ошхонага боришга қўрқаман,— деди у.

— Ҳа, майли, чойни қўявер, энди кеч бўлди. Майиз билан озроқ ёнғоқ ол, еймизу көйин ётамиз.

Эшпўлат энди ҳеч иккиланмай жойидан турди, тўрдаги кичкина тахмончадаги қизил сандиқчани очиб бир ҳовуч қора майиз билан бир сиқим чақилган ёнғоқ олди. Ёнғоқ билан майизни кўрган укалари бирдан ташланди:

— Менгаям майиз!

— Ёнғоқ!

— Ҳозир едиларинг-ку сенлар,— деди Эшпўлат укаларига дўқ қилиб.

— Қўй, еса ер, сенга нима?— деди Қаландар.— Яна обке, ҳаммамиз еймиз. Бир маза қилайлик, жиян.

Эшпўлат иштонини ҳўл қилиб қўйган боладай бўзариб қолди.

— Ҳа, нимага кўзинг жўлайиб қолди? Энангдан қўрқяпсанми?

— Эртага келиб уришадилар... — деди Эшпўлат бўшашиб.

— Қўрқма, уришмайди. Э, менга қара, Эшпўлат, энанг уришса индамай ўтираверасанми? Тура солиб қоч. Қани етиб кўрсин-чи... Бўл тез, обке майиздан. Кеч бўлди, ётамиз.

Эшпўлат онасининг важоҳатини кўз ўнгида жонлантириб, жойидан жиллолмай қолди.

— Тоға...

— Нима?— деди Қаландар бақриб.— Обкемайсанми? Бўлмаса, ўзингдан кўр.

У ирғиб ўрнидан турди. Буни кўриб, кетиб қолади, деб ўйлади шекилли, Эшпўлат югуриб эшикка борди.

— Кетманг, жон тоға.

Шу маҳал атай қилгандай шамол баттар увиллади. У айвондаги бир нимани учириб кетдими, ишқилиб ташқарида «тарақ» этган овоз эшитилди. Бу овоз Эшпўлатга ичида бир нарса ёрилгандай бўлиб туюлди.

— Бўлмаса, айтган ишни қил-да. Боядан бери капкатта одамни лақиллатасан,— деди Қаландар оҳиста жойига ўтирар экан.

Эшпўлат бўйнидан биров арқон солиб тортгандай мажолсиз, қизил сандиқча томон юрди. Яна бир ҳовуч майиз билан ёнғоқ олиб келди.

Қор, бўрон эрталабгача тинмади. Қаландар билан Эшпўлат эса тонггача ухламади. Укалари сандалнинг у кўзига, бу кўзига оёғини тиқиб ухлаб қолишди...

Хадича опа устки кийимларини ечдию қизил сандиқчани очиб кўрди. Кўрдию ранги қув ўчиб, бирдан бақриб юборди:

— Вой шўрим, бир сандиқ ёнғоқ-майиз тамом бўпти-я!

У тез-тез юриб келиб Эшпўлатнинг қулоғидан буради.

— Ҳе, зумраша, мен сенга нима деб кетувдим?! Нимага кўрсатдинг?

Оғриқнинг зўридан Эшпўлат додлаб юборди. Бахтига отаси келиб қолди.

— Ҳа, нима гап ўзи?— деди Ҳайдар ака.

— Бир сандиқ майиз-ёнғоқни еб кетибди ер юткур! Яна қора майиз, галвирак ёнғоқ эди. Битта-яримта келса олдига қўяман, деб асраб юрган эдим.

Эшпўлат отасига мўлтайиб термилди. Ҳайдар аканинг раҳми келиб кетди.

— Қўйвор қулоғини,— деди у хотинига кескин.— Еса

епти-да. Бунча бобиллайсан! Майиз-ёнғоғинг боладан ҳам азизми?! Майиз-ёнғоқ керак бўлса ўтиргин эди уйда!

— Ҳозир бораман. Ҳаммасини айтаман ота-онасига!

Эшпўлат қўрқиб кетди. Ростдан ҳам онаси борса-я, унда Эшпўлат нима деган одам бўлади? У бирдан онасига ёпишди:

— Жон энажон, борманг. Борманг!..

Хадича опа ўғлини силтаб ташлади:

— Йўқол кўзимдан!..

— Қани шу ердан силжиб кўр-чи!— деди Ҳайдар ака.— Оёғингни уриб синдираман! Уят, номус деган нарсани биласанми? Еса текинга ебдими — уйингга қоровуллик қилган.

— Қоровуллик қилса, бор-йўғимни еб кетадими?

— Қоровул бўлгандан кейин билганини қилади. Билдингми? Энди чида...

Эшпўлат гоҳ отасига, гоҳ онасига жавдираб қарар, тўлиб келаётган ўпкасини аранг босиб турар эди. Хадича опа жавраб-жавраб уйни йиғиштиришга киришди:

— Шунча майиз-ёнғоқ тамом бўпти-я...

Туни билан қоровуллик қилиб уйқудан қолган Қаландар бу пайтда ўрик ўтин чўғи солинган иссиқ сандалга орқасини тоблаганча ширин туш кўриб ухлаб ётар эди...

КУЗАТИШ

— Илоё оқ пошшонинг уйи куйсин! Ниятига етмасин! Келиб-келиб менинг боламга кучи етадими? Бошқалардай беш-олтита ўғлим бўлсаям майли эди-я... Ер юткур Юсуфбойнинг иши бу. Ўзининг бешта ўғли хўкиздай семириб ётипти. Ушалар борсин!

Жаннат хола сандалда ўтириб Қодирнинг кийимларини ямар экан, тинмай қарғанар, гўё шу билан кўнглини бўшатиб, аламини енгиллатар эди. Хотинининг дод-фарёди хомуш ўтирган Шодиёр бобонинг ўртанган

кўнглини баттар ачитар, ярасига туз сепар эди. «Она-да. Ўғлим энди вояга етиб қўлтиғимга кирар, деб турганида мардикорликка олиб кетса... Алам қилмайдами? Бироқ дод-фарёднинг нима фойдаси бор? Бу билан бирон нарса ўзгариб қоладими? Сабр қилишдан, ўғлимнинг жонини омон сақлашни сўраб оллога ёлворибдан ўзга нима илож бор?» Шодиёр бобо шу хаёллар билан хотинига таскин берди:

— Қўй, энди, хотин, кўп ўқсинма. Кўпга келган тўйда.

— Ота бўлиб сиз шундай деб турганингиздан кейин...

— Жаннат хола эрига таъна қилди: — Шунча одамнинг боласи кетяпти-ю, лекин биронтаси индамайди-я.

Бу гап Шодиёр бобонинг нафсониятига тегди.

— Нимага индамас экан?! Шу гап чиққандан бери жанжал-ку. Кеча оқшом гузарда бўлган тўполондан хабаринг йўқ. Ериқул: «Ўғлимни ҳеч қаерга юбормайман», деб дод солди. Ҳатто элликбошига таёқ ўқталди. Хўш, нима фойда берди? Катта ўғлимнинг ёнига кичигини ҳам ёзиб қўйди.— Шодиёр бобо оғир хўрсинди.— Ҳамма иш уларнинг қўлида. Барининг тили бир. Пешонамизга худо шуни ёзган бўлса нима қилайлик, ахир. Ҳамма индамай, қўл қовуштириб ўтирибди, деб ўйлайсан чоғи... Боши тошдан бўлсин. Омон бўлса, бир-икки йилда келиб қолар. Кўрмагандай бўлиб кетамиз.

Жаннат хола кўзини тикишдан узмай:

— Кошқийди бир-икки йилда келса...— деди бўшашиб. Назаримда бир-икки йил ҳам жуда узоқ туюлди, яна кўзига ёш олди.— Бир-икки йил... Э-ҳе, бир йилни айтинг! Болагинамни бир кун кўрмасам уйқум келмайди...

Шодиёр бобо ўзи айтган гапга ўзи ҳам унчалик ишонмаси-да, хотинига сир бермади.

— Элликбоши ҳам, юзбоши ҳам айтди-ку, бир-икки йилда келади деб. Алдамас ахир, туппа-тузук одамлар-ку.

Шодиёр бобонинг «Туппа-тузук одамлар-ку» дегани Жаннат холанинг ловуллаб турган юрагидаги ўт устига ёғ сепгандай бўлди.

— Сиз ҳам ўлгудек соддасиз! «Туппа-тузук одамлар» эмиш! Алдамас эмиш... Шу гапларга ишониб ўтирибсиз-а! Ахир бу ер юткур элликбошию юзбошиларни энди кўряпсизми? Агар уларда инсоф, диёнат бўлса, алдамаса, нимага ўзларининг болаларини жўнатмайди? Бойларнинг ўғиллари нимага бормайди?

— Бас қил, хотин,— деди Шодиёр бобо ичидан келган ўксикни босолмай.— Ҳамма нарсани била туриб, яна гапирасан-а. Куйган юрагимни баттар куйдириб нима қиласан?! Менга осон деб ўйлайсанми? Қодир ёнимда бўлса, эрта-индин Қаландарнинг ҳам бўйи етиб қолади — булар менинг икки кўлтиғимдаги икки тирговичим, суянчиғим-ку.

Шодиёр бобо оғир уҳ тортиб, гапиролмай қолди. Дарду аламларини сўз билан ифодалашга ожиз эди.

— Кийимларини иссиқроқ қил. У ёқларни совуқ дейишади. Ишқилиб, эгам ўз паноҳида асрасин...— Сўнг муҳим бир гап эсига тушгандай, хотинига яқинроқ сурилиб ўтирди.— Менга қара, хотин,— деди сирли оҳангда.— Тунов кун Самарқандга борганимда чойхонада бир гап эшитувдим.

Жаннат хола: «Нима гап экан?», дегандек қўлидаги тикишини ҳам қўйиб эрига юзланди.

— Жиззахни биласанми? Хуррам бўламнинг пирлари бор-ку, Яҳёхон, ўшаларнинг юрти. Ўша ерда қўзғолон бўлган эмиш.

— Қўзғолон нима?

— Халқ оқ подшога қарши бош кўтариб чиққанмиш.

— Ё тавба, ё қудратингдан! Подшогаям қарши чиқадиганлар бораканми?— деди Жаннат хола ҳайрон бўлиб.

— Ахир ўрисларнинг ўзиям Николай подшодан но-

рози эмиш-да... Подшони тахдан агдармоқчи бўлиб юрганмиш.

— Қаёқдаги мишишларга ишониб юрасиз-а! Қўйинг, бундай гапларни гапирманг.— Битта-яримта ғаламис эшитиб қолса — бошингизга бало бўлади.

— Шундайку-я, лекин ўша чойхонада бу гапларни бир ўрис айтди-да. Ўзбекчани чала-чулпа билар экан. Ленин дейди, большевой, дейди. Яна бир нималар дейдн, инқилобми, ишқилиб шунга ўхшаган гапларни кўп гапирди. Гапларига яхши тушунмадим, аммо «подшо тахтидан тушади» деган гапини аниқ фаҳмладим... Бордию шундай бўлса, мардикорликка олиш ҳам бекор қилиниб қоладими, деб ўйлайман-да, хотин...

Шодиёр бобо гапини тугатмасидан эшик очилиб Қодир кирди. Уни кўриши билан Шодиёр бобо гапидан тўхтади.

— Келдингми? Ўтир, бирпас дамингни ол, кейин Қаландар билан бирга опангникига бориб келинглр. Улар билан ҳам хайрлашиб келмасанг, опангнинг ўнкаси қозондай бўлиб юради...

Эрта баҳор. Октябр ўя қирлардан қор кетиб, ер яшил тус ола бошлаган. Ўқтин-ўқтин эсган шабада эса қишнинг аллақерда яширинган сўнгги захрини олиб келади, изғирин кишининг юзларини ачиштириб ўтади.

Қош қорайиб, одам одамни танимайдиган бўлиб қолган. Қодир билан Қаландар Тегирмонбошидан — опасиникидан келмоқда. Катта кулранг ҳанги эшакка иккови мингашиб олган: Қодир олдинда, Қаландар орқада. Сергап опаси ҳадеганда рухсат беравермади. «Қутлуғ уйдан қуруқ оғиз кетиш яхшимас. Ош дамлайман, еб кетасанлар», деб туриб олди. Қаландарнинг поччаси ўзига тўқ одам, бундан опаси ҳам хурсанд. У хурсандлигини яширолмас, ҳар донм гап орасида бунга ишора қилар, ҳатто билинар-билимас мақтаниб ҳам қўяр эди. Ҳозир укаларига ош дамлаши ҳам уларга меҳрибонлик ниқобидаги манманлик эди. Буни Қодир

билан Қаландар ҳам пайқади. «Ошга вақтимиз йўқ. Отам тез қантинлар деб тайинлаган», деса ҳам опаси унамади: «Отамга опам бир ошам еб кет, мардикорликка кетсанг, шу билан қачон ош ейсан, деб қўймадилар, дегин, хўпми? Отам яхши одам. Индамайдилар».

— Отам уришадилар энди,— деди Қаландар.— Жуда кеч қолиб кетдик-да.

— Опамнинг одатини отам ҳам, энам ҳам билдику. Йўқ деганингга қўймаса. Бир гапга тушса кечгача тинмайди.— деди Қодир эшакка хала босиб.— Ҳавоям анча совиб қопти. Совқотмаяпсанми?

— Йўқ...

Совқотяптими-йўқми — бунга ҳозир Қаландарнинг ўзи ҳам билмайди. Чунки унинг хаёлида бошқа нарса: икки кўзи ҳув рўпарада— баланд уватдаги катта жийдада. Шу жийда тагида ажина бор, кечаси ўтган одамга ташланади, айниқса ёш болаларнинг йўлини тўсар эмиш, деб эшитган. Ёнида акаси борлиги кўнглига таскин берса-да, бари бир юрагининг аллақадерини шубҳа, хавотир безовта қилар эди.

— Ака, сиз ажинани кўрганмисиз?

— Кўрмаганмай. Йўқ нарсани қандай кўриб бўлади? Қўрқма, қўрққанга қўша кўринар, деганлар...

— Қарим бова кўрган экан-ку. Ёзда, айни пешинда мана шу жийданинг тагида сочини тараб ўтирган экан-ку? Қарим бова шартта сочидан бураб олган эмиш-ку? Кейин ажина Қарим бовага, «тила тилагингни», деганмиш. Қарим бова тилла сўраган экан, кўп тилла берганмиш. Шундан кейин бой бўп кетган дейишади-ку?..

Бу гапни Қодир ҳам эшитган. Аслида уни эшитмаган ҳеч ким қолмаган. Қарим бобо қандай қилиб бадавлат бўлиб кетганини бирон киши билмайди, бироқ шунақа гап тарқалгани рост. Бошқа пайт бўлганда Қодир, «кўрса кўргандир», деб қўя қолар эди. Аммо ҳозир бун-

дай деса, укасининг қўрқуви баттар ошишини аниқ сезиб турибди.

— Бу гаплар ҳаммаси ёлғон. Карим бованинг ўзи тўқиб чиқарган. Ажина ҳаммага тилла бераверса, бу дунёда камбағал қолмас эди,— деди.

— Ҳаммаям қўрқмай унинг сочидан бураб ололмайди-да,— деди Қаландар ўз сўзидан қайтмай.— Устига устак ажина жуда сассиқ бўлар эмиш. Сассиғига одамзод чидай олмас эмиш. Кимки чидаб, сочидан бураб ола, шунга берармиш тиллани...

Қодир ичида укасининг соддалигидан кулди. Айни вақтда унинг синчковлигига, кузатувчанлигига, хотирасига ҳаваси келди. Қачон қандай гапни эшитса — ҳаммаси ёдда қолади.

— Ажина бўлса ҳам сен билан менга иши йўқ. Отамнинг гаплари эсингдами, жин-ажинанинг иши муллалару эшонлар билан. Биз билан нима иши бор! Қолаверса, ҳозир опамникида мусаллас ичдик. (Поччаси қўймай Қодирга бир пиёла мусаллас ичирган эди.) Ажина бунақа нарсадан қўрқади. Билдингми? Шунинг учун бунақа гапларга парво қилма. Энди сен ҳам катта йигит бўлиб қолдинг. Йигит деган ҳар нарсадан чўчиб, хавотир олиб юрмайди. Дадил, довиюрак бўлиш керак.— Улар баҳайбат жийда ёнига келган эди.— Ана, қара, ҳеч нарса йўқ.

Қаландар акасининг белидан маҳкам ушлаб олган, эшак тумшугини ерга тираганча йўрғалаб борар эди.

— Менга қара, Қаландар,— деди Қодир.— Эртага мен жўнаб кетаман. Энди сен дадил бўл, отамнинг ёнига кир, у-бу ишларда ёрдам бер. Отам қариб қолдилар. Энди сендан бошқа суянчиғи йўқ. Мен қайтиб келгунимча, ўрнимни билдирмай тур. Бўлмаса отам ҳам, энам ҳам ўзини тоза олдириб қўяди. Тушундингми?

Акасининг кетишини ўйласа, Қаландарнинг юраги шиғиллаб кетади. «Эртага жўнайди. Қаерга олиб боради? Нима иш қилдиради? Қачон қайтиб келади?» Бу са-

волларга Қаландар сира жавоб тополмас, ҳатто тасаввур ҳам қилолмас эди. Акасининг ўзи-чи? Унинг ўзи биладими қаерга олиб кетишларини?

— Ака, қаерга олиб боришар экан? Нима иш қилди-рар экан? Биласизми?

Қодир укасига сездирмай хўрсинди. Қаердан ҳам билсин. Хўш, билганда нима? Бари бир эмасми? Қодир меҳнатдан қўрқмайди, қийинчиликлардан чўчимайди. Фақат кексайиб қолган касалманд отасини, муштипар онасини, ҳали қўлидан бирон иш келмайдиган укасини ёлғиз қолдириб кетаётгани алам қилади? Энди уларнинг ҳоли нима кечади? Ҳовлига ким қарайди? Токларнинг тагини ким чопади? Кузда ким кўмиб, баҳорда ким очади? Ёлғиз отасига оғирлик қилади бу ишлар. Гарчи озгина бўлса ҳам бари бир чопиш керак. Ахир бор-йўқ умид шу бир қатор токдан-ку! Ҳосил тузук бўлган йилларда бир халта майиз олар эди. Бу нима ҳам бўларди. Қодир йил — ўн икки ой тинмайди. Ёзда одамлар эшигида мардикорлик қилар, топган тўрт-беш тангасига буғдой олар эди. Энди ўша бир халта майиз ҳам йўқ. Сотай деса сигирдан бўлак моли бўлмаса. Мен келгунча булар қандай кун кечиришади? Қаландарга қийин бўлади-да. Ҳамма иш шунинг зиммасига тушади..

— Ким билади, дейсан. Бировлар Сибирь деган жойга олиб боради, дейишади. У ер қалин ўрмон эмиш. Мардикорларга дарахт кестирармиш. Қишин-ёзин ердан қор аримасмиш. Йил — ўн икки ой офтоб чиқмас эмиш.

Қодирнинг гапларини эшитиб борар экан, Қаландар даҳшатга тушди, акасига ачиниб кетди.

«Офтоб бўлмаса қизиқ экан-ку. Дунёда шунақа жойлар ҳам бор эканда-а... Ўзимиз уч ой қишда қанча қийналамиз. У ёқда сираям қуёш чиқмаса. Акам бечора нима қилади?.. Дарахт кестирармиш. Қаҳратонда дарахт кесиш ҳам осонмас-да».

Қаландар қишда акаси билан Эшмат бобонинг таш-

ландиқ боғига ўтинга борганини эслади. Кесиб кетилган дарахтларни кундаков қилишган эди. Кетмонни ерга урса муз сачраб юз-кўзига тегеди. Ушанда Қаландарнинг бармоқлари совуқдан букилмай қолган эди. Қодир унга раҳми келиб: «Бор, сен уйга кетавер. Қўлингни исит», деган. Қаландар йиғидан ўзини базўр тутиб уйга келган, қўлини иссиқ сандалга тикқан, совқотган бармоқлари иссиқда ннна санчилганга ўхшаб роса азоб берган эди. «Тоза изғирин бўлса керак у ёқлар. Қора совуқ ёмон-да. Акам шўрлик қўлини қаерда иситиб олади? Сандал борми-йўқми? Мардикорлликка олгандан кейин тиним билдиғармиди... Акам бирон жойини совуққа олдириб қўймай, эсон-омон келсин-да, ишқилиб...»

— Қани, хотпи, бўл энди, тикишингни қўй, ҳаракатингни қил. Кун кеч бўлди. Овқатнингга унна. Мен тўртбешта мўйсафидни айтиб келай. Ҳадемай болаларинг ҳам келиб қолади. Оқсоқолларнинг олдига бир товоқ ош қўйиб, оқ фотиҳасини олайлик...

Шодиёр бобо чопонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Пешинга қадар ҳаво очиқ, қуёш чиқиб турган эди. Баҳор ҳавоси эмасми, дарров осмонни булут қоплади. Кунботардан ачиқ изғирин эсди...

Ун чоғли мўйсафид келди. Улар битта пиёлада кўк чойни айлантириб, гурунг қилиб ўтиришди. Аммо ҳамон Қодир билан Қаландардан дарак йўқ. Бундан Шодиёр бобонинг жаҳли чиқди. Жаннат хола эса ўзини қўярга жой тополмайди — ичини ит таталайди. Нима қиларини билмай дам-бадам дарвозага бориб келади.

— Нима бўлди-я, мунча ҳаяллади булар,— деб ўзи-ўзи гапиради.

— Маҳмадона Робия гап бериб ўтиргандир-да. Энам билан отам зиқ бўлиб кетгандир, тезроқ бора қолинглар, демайдимин!..

Шодиёр бобонинг гапи оғзида қолди — дарвоза ғийқ этиб очилди.

— Қелди!— деди Жаннат хола болаларига пешвоз чиқиб.— Мунча кеч қолдиларинг, болам?

— Опам, бир чуқум ош еб кетмасанг бўлмайди, деб туриб олди,— деди Қодир. Қаландар эшакни оғилхонага етаклаб бораркан, онасига қарамай:

— Қизингизни феълини биласиз-ку, бир гапга тушса уч кун жағи тинмайди. Ҳаммани ўзига ўхшаган бекорчи, деб ўйлайди чоғи,— деди.

Жаннат хола Қаландарнинг гапига эътибор бермади.

— Қира қол, болам,— деди Қодирга.— Мўйсафидлар кутиб қолишди. Намозгар бўлмай келишувди...

Оқсоқоллар тургандан сўнг уй ичи сандал атрофига жам бўлди. Ҳамманинг нигоҳи Қодирда. Айниқса, онаси ундан сира кўзини узмайди. Қодирга қараб туриб дув-дув ёш тўкади. Буни ҳеч кимга билдирмаслик учун оқ чорсисининг учи билан кўзларини астагина артиб қўяди. Икки кўзи ўғлида-ю, хаёли аллақандай нотаниш жойларда. «Шўрлик болам, қаёқларга олиб кетади энди? Қим билади у ёқлар қанақа совуқ...» Жаннат хола ўзича қаҳратон қишни, қор бўронни, туф деса туфуги музлаб қоладиган қора совуқни тасаввур қилади. Одамнинг бадан-баданидан ўтиб, суюгигача зирқиратиб юборадиган бу аччиқ совуқда кетмон чопаетган ўғлини кўради. Қодир кетмонни ерга урса, майда-майда муз парчалари кўчади-да, кетмоннинг бети чаппа қайтиб кетади. Бир сувла чой ичгунча ўтган фурсатда Қодирнинг қўллари совуқдан кўкариб, кетмоннинг дастасини ушлаёлмай қолади. Тепасида турган шопмўйлов киши алланима деб унга дўқ уради. «Ишла, чоп», деб имо билан буйруқ беради. Жаннат хола беихтиёр инграб юборди. Буни биров сезди, биров сезмади. «Илоё уйгинаси куйсин оқ подшонинг!.. Қариганимда энди бу кўргилик ҳам бормиди пешонамда? Э, худо, ишқилиб, ўзинг асра паноҳингда...»

Оғир жимлик ҳукмрон. Шодиёр бобо икки қўлини

ҳам сандалга тиқиб, кўзлари юмилинқираб хаёл суриб ўтирибди. Қаландар бўлса эртага шу пайтда акаси қаерда бўлишини, усиз уйлари ҳувиллаб қолишини ўйлайди. «Акам борадиган жойда овқатлари тузукмикан ишқилиб? Отам совуқ кунда кучли овқат сийиш керак, дейдилар доим... Бу ердан узоқмикан-а Сибири?..»

Жаннат хола йиғламоқдан бери бўлиб ўглининг кафтларини силаб-сийпайди:

— Ўзингни эҳтиёт қил, болам. Оёқ-қўлингни совуққа олдириб қўйма тагин...

Гапининг давомини гапиролмади. Пиқиллаб йиғлади. Шодиёр бобо ер остидан унга хўмрайди. Аммо Жаннат хола ўзини тиёлмади.

— Бўлди-да, энди,— деди Шодиёр бобо кескин.— Йиғлаганинг билан иш битадими? Обидийда қилавериб боланинг ҳам кўнглини эзиб юбординг-ку! Нима, Қодир ёш болами? Ақл-ҳуши жойида.

Жаннат хола дока рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди.

— Бегона юртларда... Болам бечора мусофир бўлиб...

— Нима қипти? Елғиз ўзи кетаётгани йўқ-ку. Қишлоғимиздан, ҳамсоя қишлоқлардан ҳам йигитлар бор.

Қодир миқ этмас, отасининг ҳам, онасининг ҳам аҳволини, гапларини ўзича тасаввур қилар, тушунар, аммо на унисига, на бунисига бирон нарса дейишдан ожиз эди. Аввал онасининг юзига термилди. Шу пайтгача эътибор қилмаган экан: ҳали элликка кирмаган бўлишига қарамай, юзларини, пешонасини ажин қоплабди, кўп йиғлаганидан бўлса керак, кўзларининг ости, қовоқлари шийинқираб, салқиган. Юзлари кичкина бўлиб қолгандай, кўзларида эса чуқур бир маъюслик. Сўнгра отасига қаради. Отаси онасидан ўн ёш катта. Баъзи элликдан ошган одамларнинг юзи ялтираб, хўрознинг тожисидай қип-қизил бўлиб туради. Лекин Шодиёр бобонинг юзлари сўлғин, қарашлари ғамгин. Икки йил олдин терлама билан огриди. Шундан кейин ўзини бир-

дан олдириб қўйди. Илгари жуда эпчил, чайир, бақувват эди. Ҳозир ҳам — юзидами, қарашларидами — ўша ўктамлик, ички дадиллик сақланиб қолган. Аммо дастлаб қараган ҳар қандай кимса Шодиёр бобони камида олтмишдан ошган, деб ўйлайди. Қодир ана шунга — отасининг тезда кексайиб қолганига ачинади, раҳми келади. «Меҳнат, оғир меҳнат эзиб қўйган отамни. Болалигиданоқ кўп қийинчиликлар кўрган-да. Ўзи айтиб берган-ку».

Қодир хаёлини йиғиштириб олиб, укасига қаради. Қаландар! Унинг феъл-атвори, дангаллиги, чўрткесарлиги отасига ўхшаб кетади. Очиғи, баъзан Қодир укасига ҳавас қилади. У эндигина ўн тўртга кирган бўлса ҳам кўп нарсага фаҳми етади, нима буюрса «хўп» дейди, қўлидан келса-келмаса бажаришга уринади. Баъзи тенгдошлари сингари «билмайман, қилолмайман», деб ўтирмайди.

Укасидан Қодирнинг кўнгли тўқ. «Менинг йўқлигимни билдирмайди. Отамнинг ишини қўлидан олади...» Шу фикрини онасига айтиб, унинг кўнглига тасалли бериб қўлади.

— Ғам чекманг, эна, менинг мардикорликка боришим — юртга келган тўй. Мана, Қаландар катта бўлиб қолди, ўрнимни билдирмайди.

— Э, болам-а,— деди Жаннат хола хўрсиниб,— ўнта бўлса ўрни бошқа, деган гап бор. Ахир сизлар ўнта эмас, иккитагинасизлар.

Шодиёр бобо секин томоқ қирди. Бу — гаини тугатинглар, дегани эди.

— Ётинглар энди. Вақт кеч бўлди. Ҳали эртага узоқ йўл юрасан. Дамингни ол. Энангга қолса эрталабгача ҳеч кимни ухлатмай, сенга термилиб йиғлаб ўтираверади. Ҳадеб йиғлайверишининг ҳам хосияти йўқ. Минг марта гапирган билан қулоғига кирмайди...

...Шодиёр бобо бомдож намозини ўқидию Қодирни уйғотди. Нонушта қилиб бўлгач, Шодиёр бобо ўғлига оқ

йўл, сиҳатлик тилади. Сўнг ризқ-насибанг шу ерда қолсин, эсон-омон қайтиб келгин деб, битта бутун нонни Қодирга тишлатди.

Қодир аввал отаси, сўнг Қаландар билан, охирида онаси билан қучоқлашиб хайрлашди. Жаннат хола унинг юз-кўзларидан, пешонасидан ўпаркан, бир оғиз ҳам гапиролмас, пиқ-пиқ йиғлар эди...

Қодир тўрвасини елкасига ташлаб катта кўчага қараб юрди. У ўн беш қадам юргач, ортига ўгирилди. Унинг қарашлари тийрак, ўктам бўлса-да, кўзларида ёш ялтираб кетди. Қаландар акасига ҳам ачиниш, ҳам ҳавас билан термиларкан, у муюлишдан ўтиб кетгунча кўз узолмади. Ўзи билмаган ҳолда, акаси кетган томонга икки-уч қадам ташлади. Унинг бу ҳаракатида: «Хотиржам бўлинг, ака, йўқлигингизни билдирмайман. Отаэнамга ёрдам бераман, қўлтиғига кираман», деган қатъий ваъдаси мужассам эди.

ҚУЕШ МЕН ТОМОНДА

Қаландар тонг саҳарлаб йўлга тушди. Қишлоқ этагидан ўтадиган сойнинг кечувига борганда хўроз қичқиргани эшитилди.

У миниб кетаётган жийрон қашқага қамчи босди. «Тезроқ ҳаракатингни қил, Қаландар, бой билиб қолса орқангдан одам қўяди...»

...Чошгоҳга бориб Қаландар жуда зерикди. Устига-устак қорни очди. Салкам бир йилки, аҳволи шу. Тоғма-тоғ, қирма-қир мол орқасидан эргашиб юради. Аммо на оёғидаги чориғи янги бўлди, на қорни тўйиб овқат еди... «Бой мени гўдак билиб, алдаяпти. Қачонгача бу аҳволда юраман?»

Қўй-эчкиларни ариқдан суғорди-да, тевачакка ётқизди. (Тоғ этагида кичкина бир тепалик бўлиб, шохлари тарвақайлаб кетган катта садақайрағоч унга соя ташлаб туради. Ҳар кун пешинда Қаландар қўй-эчки-

ларни шу ерда соялатиб, кун қайтгунча дам беради.) Кейин ўзи нариги бетдаги тол тагида соялаб ўтирган кекса чўпон олдиға кетди.

Бу чўпоннинг ёши етмишга яқинлашиб қолган, у Зиёдулла бойнинг отаси даврида бу хонадонга қарол бўлиб келган. Қаландар баъзан-баъзан бу чол билан суҳбатлашар, айниқса, отасини соғиниб юраги сиқилган кезлари у билан гурунглашишни хуш кўрар эди.

— Ассалому алайкум, отахон!

— Ваалайкум ассалом, ке, улим.

Чол совуқ сувға қотган нонни ивितिб еб ўтирар эди.

— Ке, болам, нонға қара.

Чол нон ивитилган сопол косани Қаландарға яқинроқ суриб кўйди.

— Бунинг отини ўрдак шўрва дейди, эшитганмисан?

— Ҳа,— деди Қаландар,— бизнинг қишлоқда ҳам шундай дейишади.

— Камбағал ўзининг кўнглини ўзи обод қилиш учун ўрдак шўрва, деб атаган-да бу таомни.

Қишлоқдан чиққан беш-олти отлиқ тоғ томон ўрлаб борар эди.

— Бойнинг ўғиллари-ку,— деди кекса чўпон.

— Қаёққа кетишяпти экан?

— Қаёққа борарди дейсан, тоққа чиқяпти-да. Икки қир ўтгандан сўнг бир булоқ бор. Суви яхдай. Қағга тол соя солиб турибди. Тангадай офтоб тушмайди. Улар ҳозир ўша ерга боришади. Битта қўйни сўяди. Йилқибоқарлар қимиз келтириб беради. Хуфтонгача салқинда ўтириб қимизхўрлик қилишади.

Бу гап Қаландарға ғалати таъсир қилди.

— Ия,— деди у.— Сиздай кекса одам эртаю кеч тинмайсиз. Еганингиз — ўрдак шўрва. Улар бўлса, қиладиган ишининг тайини йўғу...

Чол маънодор кулимсиради.

— Ахир улар бой, бойваччалар-да. Бизнинг пешонамизга оллоҳи карим шуни ёзган.

— Нимага шундай, бова?

— Замон зўрники, болам. Бошқа илож йўқ. Сен билан менинг дастимиз калта.

Қаландар ўйланиб қолди. «Ғалати замон-ку. Нимага шундай бўлиши керак?»

— Қачонгача шундай бўлади? Нимага меҳнатни биз қиламизу роҳатини улар кўради?

Чол атрофига олазарак кўз ташлаб олиб, Қаландарга насиҳат қилди:

— Бу гапларни менга айтдинг, бошқага айта кўрма, бўтам.

Қаландар бойнинг ўғиллари кетган томонга термиларкан, ўзининг қишлоғи, Юсуфбой, унинг болалари, кариндош-уруғлари хаёлидан кечди. «Улар ҳам шу-да. Қанча одамни ишлатади. Аммо у шўрликлардан биронтаси қорни тўйиб овқат емайди. Буям майли-я, сал нарсага сўкиш, ҳақорат эшитади, калтак ейди».

Қайси кунги воқеа эсига тушди.

Қаландар қўйларни қўрага қамади-да, отларнинг тагини тозалашга киришди. Зиёдулла бойнинг ўзи билан тенгқур ўғли келиб, тегажоқлик қила бошлади.

— Бияни эмяпсанми, Қаландар?— деди бойвачча ҳиринглаб.

Қаландар бир ўқрайиб қаради-ю, индамади. Бойвачча яна бир-икки масхара қилди. Аммо Қаландар унинг қилиқларига эътибор бермади. Бойвачча, отасига тақлидан қўлини белига қўйиб Қаландарга дўқ ура кетди:

— Ҳой, етимча, мана бу ерни яхшилаб тозаламабсан-ку! От ётса қорни ифлос бўлади! Кейин уни ким ми-нади?!

Етимча дегани Қаландарнинг ҳамиятига тегди.

— Нимага мени етимча денсиз? Ота-энам бор.

Бойвачча кинояли кулди.

— Вой-бў, ориятлари келдими? Ота-эналари борми?— У бирдан ёшига ярашмаган ҳолда жиддий тус ол-

ди.— Учир овозингни! Айтган ишни қил! Итдан тарқаган.

Қаландар ҳам бўш келмади.

— Мунча одамни ҳақорат қиласиз? Менга иш буюрманг, хўжайин сиз эмас, отангиз.

— Менга қара, ҳей кўпак! Бу хонадоннинг ҳаммаси, ҳатто ҳув анави итим ҳам сенга хўжайин! Билдингми?!

Қаландар қўлидаги куракка суяниб, бойваччага нигоҳини қадади.

— Эшигингизда ишласам гуноҳкорманми? Ҳар доим сўкасиз, масхара қиласиз, кўнглингизга келган ишни буюрасиз. Андиша қилиб индамайман. Андишанинг отини қўрқоқ қўймайман-да, индамас экан, деб одамни эзаверманг-да. Ахир, қурбақани боссангиз ҳам вақ этади.

Бу гапларни эшитиб турган бойнинг катта ўғли Қаландарга яқинроқ келди.

— Ҳей, қурбақа, менга қара! Кўп вақиллайверма! Елкангдан оғиз очиб қўймайин яна. Тилинг чиқиб қоптими? Ким берди сенга бу тилни? Текин нон сени қутуртириб юборибди-ку!

Қаландар ҳам ҳақини бериб қўядиганлардан эмас.

— Нимага текин бўлар экан? Саҳардан хуфтонгача сурув кетидан тикан босиб юрган ким?!

— Учир овозингни!

Бойвачча шундай деб Қаландарнинг қулоқ-чаккасига шапалоқ тортиб юборди.

Бу Қаландарга жуда алам қилди. Ўша кунни кечаси билан ухлаёлмай, қийналиб чиқди. Бу ҳақсизлик, адолатсизликнинг сабабларини ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмади. «Тавба... У ёқда — оқ подшо эза, мардикорликка олса, бу ёқда — бойлар бунақа қилса... Нимага энди ҳар доим шундай бўлиши керак? Камбағалларнинг гуноҳи нима?»

У шу хаёллар билан ўрнидан турди. «Кетаман! Бунга чидаб ўтирмайман! Кечқурун бойдан ҳақимни ола-

ман-да, кетаман! Нима бўлсаям ота-энамнинг ённда бўлганим дуруст...»

Қаландарнинг фикри қатъий эди. Ўзи кейинги вақтларда зеркииб, юраги сиқилиб юрган эди. Кекса чўпон билан бўлган бу суҳбат баттар таъсир қилди. Тошай-тошай, деб турган сабр косасини тамоман тошириб юборди. У гўё ҳозир тўппа-тўғри бойнинг олдига борадигандек чол билан чала-чулпа хайрлашди-да, дадил-дадил қадам ташлаб илгарилаб кетди...

Оқшом қўй-эчкиларни қўрага қамади-да, Қаландар бойнинг олдига йўл олди. Бой шом намозини ўқиб бўлиб мудраган кўйи тасбеҳ ўгириб ўтирар эди.

— Ассалому алайкум, бой ота,— деди Қаландар останада туриб.

Бой эринибгина кўзини очди. Саломга алиқ олиш ҳам малол келгандек, ижирганиб қўйди.

— Ҳа, ўғлим...

Қаландар кунни бўйи ўйлаб, пишитиб қўйган режасини дадил гапирди.

— Бой ота, ҳақимни берсангиз. Бир уйга бориб, ота-энамни кўриб келсам. Балки акам ҳам келиб қолгандир...

Бой тасбеҳни ҳовучига олиб, нималарнидир пичирлади, юзига фотиҳа тортди. Сўнг тасбеҳни кимхоб камзулининг ички киссасига солди-да, ўрнидан турди. У олтмишдан ошиб қолган бўлса-да, соқоли ҳали у қадар оқармаган, ҳаракатлари ҳам енгил, чаққон эди.

— Э, ўғлим, соддасан-да,— деди у жилмайиб, — аканг ҳали қаёқдан келади? Оқ подшо мардикорларни дарров қўйиб юборармиди?!

— Бир йил бўлди ахир,— деди Қаландар куюниб.

— Бир йил нима деган гап... У ёқда иш кўп. Бирикки йилда адо бўлмайди.— Бой Қаландарнинг елкасига қўлини қўйиб, уни эркалаган бўлди.— Сен хавотир олма, ўғлим. Мардикорликка кетганларнинг қачон келишини мен яхши биламан. Улар қайтди дегунча ҳа-

қингни бериб, от-арава билан уйингга кузатаман. Ун-гача кўнглингни бўлмай ишлайвер. Хўпми? Ҳа, бара-калло! Бор энди, ўғлим.

Бойнинг адл қомати, юз ифодасидаги қандайдир улуғворлик, чертиб-чертиб гапириши ҳар қандай одам-ни ҳам сеҳрлаб қўяр, ўткир, дадил нигоҳи эса суҳбат-дошини ошкора таъқиб қилар эди. У билан мунозарага киришган одам таслим бўлганини, унга ён бериб қўйга-нини ўзи ҳам сезмай қоларди. Ҳозир Қаландар ҳам шу аҳволга тушди. Бойга қарши бир нарса деёлмади. Инда-май чиқиб кетди. «Ҳар доимги гапи... От-арава билан кузатиб қўяр эмиш. Биламан, қанақа қилиб кузатишинг-ни! Лоақал ҳақимни берса ҳам майли эди...»

Қаландар ҳужрасига кирди-да, ўйга толди. Бойнинг жавобидан юраги баттар сиқилди. «Оқ подшо марди-корларга ҳали-бери жавоб бермайди. Иш кўп... Наҳотки шу гап рост бўлса? Унда акам қачон келади? Йўқ, ёл-ғон! Бой мени алдаяпти, ҳеч нарсани билмайди, тушун-майди бу гўдак, деб лақиллатяпти!.. Акам келган! Ке-таман! Ҳақимни бермаса ҳам кетаман! Бари бир бой менга ҳеч нарса бермайди...» Отасининг гапи эсига туш-ди: «Бойларнинг ҳаммаси бир гўр, ўғлим, оқ ит, қора ит — бари бир ит... Қурумсоқ бўлмаса бой бўладими? «Отам рост айтган экан. Мен бўлсам... маҳмадонагар-чилик қилиб ўтирибман-а! Отамга гап қайтариб... Қари билганини пари билмас, деган гапни нега ўйла-мадим?»

Ушанда отасининг сўзига қулоқ солмай, ўз билгича иш тутганидан ҳозир жуда хижолат бўлди. «Отамни қаттиққўл дейишади. Йўқ, аксинча, жуда ҳам кўнгил-чан. Бўлмаса ўшанда менинг раъйимга қарармиди? Ҳеч қаерга бормайсан, деб туриб олиши мумкин эди-ку». Унинг кўз ўнгида отасининг нуроний сиймоси гавдалан-ди. «Кечиринг, отажон! Энди сўзингиздан чиқмайман...»

Қаландарнинг боши ғувиллаб кетди. Нима қиларини билмай қолди. Кетмай деса, бир кун ҳам қолишга тоқа-

ти йўқ. Кетай деса... «Нима бўлса бўлди. Кетаман! Қочиб кетаман!»

У чориғини ечди-да, кирлигидан асл ранги қанақалиги билинмай кетган бўз кўрпачага чўзилди. Мириқиб керишди. Иккала қўлини боши остига қўйиб шифтга термилиб ётди. Хаёлидан турли-туман фикрлар кечар эди. Шошма-шошма! Нимага энди ҳақимни олмай кетаман?! Бир йил ишлаб-а! Бир йил тоғма-тоғ, тошматож кезиб, оёғимни яра қилиб мол боқаману ҳеч нарсасиз икки қўлимни бурнимга тиқиб кетаверамми? Отам, энам нима дейди? Хўп, улар тушуннашар, кечиришар. Лекин бошқалар-чи? Одамларнинг юзига қандай қарайман?» Бегона жойга бориб пул топиб келиш осонмас, ўғлим. Қўй, нима бўлса ҳам шу ерда, ёнимда бўл. Бир кунимиз ўтар. Аканг ҳам келиб қолар, насиб бўлса...» деганларида отамнинг гапига кирмовдим. «Сиз кекса бўлсангиз, акам у ёқда. Мен кўча чангитиб юрсам яхшими? Қўйинг, бориб ўша бойникида озроқ ишлаб келай. Меҳнат ҳақимга бирор нима берар ахир. Улдими, ҳеч қурса биронта эчки-печки берар-ку. «Сиз мени ҳали ҳам гўдак, қўлидан ҳеч иш келмайди, оғзидаги ошини олдириб қўяди, деб ўнлайсиз. Ундаймас, ота, мен бойда ҳақимни қолдирмайман. Албатта ундириб оламан. Ўшанда кўрасиз», деб катта гапириб қўйган эдим. Бир йил йўқ бўлиб кетиб шумшайиб бораманми? Эшитганлар бу кунингдан баттар бўл, демайдими. Ўқ, индамай кетавериш ўғил боланинг иши эмас! Ишладингми, ҳақингни ундириб ол! Қандай қилиб? Хўш? Шундай сўроқ туғилди. «Ростдан ҳам қандай қилиб ундириш керак?»

Қаландар шартта ўрнидан турдию ҳужранинг кичкинагина туйнугидан отхонага қаради. «Шу отлардан бирини миниб кетсам-чи! Бирон киши билиб қолмасми-кан? Аммо билиб қолса борми, нақ теримга сомон тикади-я... Саҳар тураману хўроз қичқирмасдан йўлга тушаман. Таваккал!»

...Қодирнинг мардикорликка кетганига бир ойдан ошди. Шундан бери Шодиёр бобонинг ҳам, Жаннат холанинг ҳам ҳаловати йўқ. Жаннат хола ўтирса ҳам уф тортади, турса ҳам, оқ подшони қарғашдан чарчамайди:

— Илоё уйгинаси куйсин Николайнинг. Энди шу балоси бормиди? Ҳа, бўйгинаси қора ерда чирисин! Подшо бўлмай гўрсўхта бўлсин...

Шодиёр бобо хотинига таскин беради-ю, ўзи ичидан зил кетади. Лекин бунга хотинига, на Қаландарга билдиради.

Ота-онасининг аҳволига қараб Қаландарнинг юраги эзилади, уларга раҳми келади. Қандай қилиб уларга ёрдам беришни, кўнглини олишни ўйлайди.

Бир кун Алимат акадан «Вағаштилик Зиёдулла бойга молбоқар керак эмиш. Кўп саховатли бой дейишади», деган гапини эшитиб қолди. Ўйлаб-ўйлаб, шу бойниқига бориб ишламоқчи бўлди. «Ҳарна тўрт-беш танга топиб келарман, ота-энамга ёрдам бўлади-ку, кўча чангитиб юришдан нима фойда?»

Фикрини отасига айтди. Шодиёр бобо қалин соқолини оҳиста силар экан, ер остидан ўғлига қаради.

— Кимдан эшитдинг бу гапни?

— Алимат акадан.

— Ҳм,— деди Шодиёр бобо салмоқлаб,— эшитувдим. Менга ҳам айтувди. Лекин, ўғлим, ҳолва деган билан оғиз чучимайди. Вағаштига бориб, яна унинг устига бойнинг эшигида юриб биринг иккита бўлишига кўзим етмайди. Ҳали ёш боласан.

— Таваккал-да, ота.

— Ишлайман десанг шу ерда ҳам иш топилади. Ана, ўзимизнинг Юсуфбойга одам керак эмас дейсанми? Керак.

Юсуфбойни эшитиб, Қаландарнинг баданига чумоли ўрмалагандай бўлди. Икки ойча илгари бойнинг боғидаги толдан битта таёқлик кесиб олгани учун ундан роса

сўкиш эшитган эди. Энди эшигига иш сўраб борадими?

— Қўйинг, ота, шу бойни. Ундан ёруғлик чиқармиди? Улгудай қурумсоқ. Тошдан сув чиқса чиқади, аммо Юсуфбойингиздан томчи ҳам чиқмайди.

Шодиёр бобо ўглининг соддалигидан кулиб қўйди.

— Нима, Зиёдулла бой мол-мулкни навчаларига бўлиб берарканми?

— Анча инсофли дейишяпти-ку.

— Ҳе, ўғлим, айтаверади-да. Бойларнинг ҳаммаси ҳам бир гўр. Оқ ит, қора ит — бари бир ит.

— Ҳар ҳолда бир бориб кўрай-чи, ота...

...Қаландар жийрон қашқани йўрттириб борар экан, ана шуларни ўйлар, хаёлан отаси билан суҳбатлашар эди.

«Мана, ота, бой хизмат ҳақимга шу отни берди».

«Ростданми? Ундай бўлса, Зиёдулла бой чиндан ҳам инсофли, диёнатли одам экан-ку».

«Отам гапимга ишонармикан?— дея ўйларди Қаландар.— Еки ростини айтсаммикан?.. Йўқ, бўлмайди. Отам бунақа нарсаларни ёмон кўради. Сира ҳам қинғир ишга қўл ургани қўймайди... Аслида бу ўғирлик ҳам эмас-ку. Бир йиллик меҳнатим бир от пулига наҳотки етмаса? Етади, ошиб ҳам қолади...»

«Акам келдимикан? Ўзгариб кетгандир. Оқ подшо жонини олиб қўйгандир бечора акамнинг. Озиб-тўзиб кетганми?» Назарида акаси унинг йўлини пойлаб ўтиргандай туюлди. Отнинг жиловини силтаб, қамчи босди.

Тонг ёриша бошлади. Қаландар ўнг томондаги қишлоққа разм солди. «Бешкалми? Ҳа, яқин қолди». Қишлоқ томондан қўй-қўзиларнинг маърагани, хўрозларнинг басма-басига қичқириши, безовта бўлган итларнинг асабий вовуллаши баралла эшитилади. Қимдир боласини қарғади... «Ҳа, бўйнигинанг остингда қолсин. Бола деганнинг қулоғига битта-иккита гап кира қолса-да...»

Қаландар у ёғини эшитмади, эшитгиси келмади. «Нега баъзи хотинлар бунча кўп қарғанади? Не-не азобда катта қилган боласини аямай қарғайди-я. Яхшиямки, аёлларнинг қарғиши ўтмайди. Отам шундай деган».

Қаландар беихтиёр онасини эслади. «Йўқ, менинг энам ундай эмас. Ҳеч ҳам қарғамайди. Жуда тўполон қилсак: «Ҳа, омон бўлгур, ҳа, уйнинг буғдойга тўлгур», деб уришади. Лекин ҳеч маҳал анави аёлга ўхшаб қарғамайди... Онам ҳам йўлимга кўз тикиб ўтиргандир...»

Қаландар Ёмонжардан ўтганда қуёш мўралади. Тоғларнинг учидаги ҳали эриб улгурмаган қорлар қуёш шуъласида шишадай ялтирайди.

Атроф ям-яшил. Уватлардаги, қўш кирмаган ангорлардаги қалин майсалар қуёшнинг заррин нурларида яшил бахмал каби товланади. Қаландар шундагина баҳорнинг намхуш, аммо ёқимли, киши дилини қитиқловчи ҳидини туйди. Бу ҳид, атрофдаги кўркамлик, унинг устига бир йилдан бери соғингани қадрдон қишлоғининг таниш йўллари дилига қувонч, юрагига қувват бағишлади. Ҳозир отаси, онаси билан дийдор кўришувини эслаб Қаландарнинг юраги ҳаприқиб кетди. Бир маромда йўрғалаб бораётган жийрон қашқага ачитиб-ачитиб қамчи босди. От чолиб кетди. Узангига оёғини тираб олган Қаландар ўзини ажбир чавандозлардай ҳис қилди. Ҳозир у шу қадар дадил, жасур, кучли эдики, назарида Зиёдулла бойнинг одамлари орқасидан қувса ҳам еголмас, изидан қайтара олмас эди.

Бу фикр хаёлига келиши билан у ортига ўгирилиб қаради. Йўқ, ҳеч ким кўринмади. Ургутга кираверишдаги баланд тепаликдаги Бибипари қайрағочи, деб аталадиган якка қайрағочдан бир қарич юқорида турган қуёшга кўзи тушди. Шунда Вағаштида эшитгани бир ҳангомани эслади.

Бир куни Ургут бозорида бир вағаштилик битта испанзалик билан ниманингдир устида тортишиб қолибди. Униси у дебди, буниси бу дебди. Охири гап тополмай

қолган вағаштилик одамларга илтижо билан бундай дебди:

— Қаранглар, ахир қуёш ҳам бунинг ёнини олади. (Вағашти Ургутнинг кунботар томонида, Испанза эса кунчиқар тарафида.) Биз эрталаб бозорга келаётганимизда қуёш пешонамизга уриб қиздиради. Бозор-ўчарни битириб қайтаётганимизда эса у томонга ўтиб олади-да, яна пешонамизни куйдиради. Бунга-чи? Ундай эмас. Бу бозорга келаётганда қуёш орқасида бўлади. Қайтиб кетаётганида яна бунинг ғамини еб, орқа томонга ўтиб олади.

Тўпланганлар бу гапдан роса мириқиб кулишади:

— Ҳа, шундай бўлса тортишиб нима қиласан? Қуёш ҳам бунинг ёнини олиб тургандан кейин бизнинг қўлимиздан нима келар эди?— деб масхара қилишади.

Қаландар бу ҳангомапи эслаб ўзича кулиб кўйди. «Хайрият, қуёш ҳозир мен томонда. У ҳам менинг ёнимни олмоқда».

Жийрон қашқа ҳар қарич жойи Қаландарга беш бармоғидай таниш бўлган Булоқбоши қишлоғи кўчасидан йўртиб бормоқда эди...

ҲАЛОЛИ БЎЛСИН...

Қаландар Тахтақорача довонининг тепасига чиқди-да, отдан сакради. «Юқорига кўтарилгунча от жонивор ҳам қора терга тушиб кетди. Бирпас дам берай, ўзим ҳам манави кўкаламга бир оз чўзилай». У отининг айил-пуштасини бўшатди, оғзидан сувлигини чиқарди. Хуржунини кўм-кўк майсазорга тўшаб, устига чалқанчасига чўзилди.

Отда юравериб икки сони оғриб қолган экан, ҳозир оёқларини узатиб ётганда маза қилди. Майин шабада тоғ ўт-ўланларининг, ёввойи бодом гулининг ёқимли ҳидини олиб келди. Қаландар чуқур-чуқур нафас олар экан, кўнглида ажиб тотли бир туйғуни туйди. Руҳи титик тортди. Ҳалигина хаёлини ўртаган «Бой билиб қол-

са нима қилади? Орқамдан одам юборса-чи? Отам нима дейдилар» деган ўйлар мисоли баҳор булутларидай тезда тарқаб кетди. «Келса келар... Нима, мен бировнинг ҳақиғига хиёнат қилдимми? Ўзимнинг меҳнат ҳақимни олдим, холос».

У ўрнидан туриб ўтирди. Отига қаради. Жийрон қашқа эринибгина ўтлар эди. Унинг ёнидаги ёввойи бодом дарахтида бир зарғалдоқ куйиб-пишиб сайрайди: чув-чув-чув, чу-ли-ли-лил... Қаландар зарғалдоқнинг сайрашини ёқтиради. Мириқиб эшитди. Жийрон тумшугини ердан кўтармай пишқирди-да, думини қаттиқ силкитди. Бирдан чўчиган зарғалдоқ «Чув» дея учиб кетди. «Энди туриш керак,— деб ўйлади Қаландар.— От ҳам кавзаниб олди. Вақт кетяпти. Қоронғи тушмай Қайнарга кириб борсам тузук...

— Сизни бир отлиқ сўраяпти,— деди Жаннат хола чолига.

Пешин намозини ўқиб, тасбеҳ ўгириб ўтирган Шодиёр бобо ҳайрон бўлди.

— Ким экан? Танимадингми?

— Йўқ. Бегона одам. Илгари кўрмаганман.

Шодиёр бобо дарвозага чиқди. Отлиқ ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги норғул йигит эди. У Шодиёр бобони кўриши билан отдан ирғиб тушди-да, салом берди.

— Қани, ичкарига,— деди Шодиёр бобо.

Меҳмоннинг отини сайсхонага боғлаб, охурга хашак ташлади. Уйга кириб, ҳол-аҳвол сўрашдилар.

— Сўраганнинг айби йўқ, меҳмон,— деди мезбон.— Сизни танимайроқ турибман.

Меҳмон кулимсиради.

— Ҳа, танимайсиз. Мен Вағаштидан келдим. Зиёдулла бойнинг новчасиман.

Зиёдулла бойнинг номини эшитиб, Шодиёр бобонинг юраги шувиллаб кетди. «Ҳа, тушунарли», деб ўйлади ўзича. Аммо меҳмонга сир бермади.

— Ҳа-а, шундайми, хуш кўрдик, келсинлар,— деди вазминлик билан.

— Мени бу ерга бой отам юбордилар... Сизнинг Қаландар деган ўғлингиз у кишининг эшигида бир йилча ишлаган экан... Уч-тўрт кундан бери дараги йўқ эмиш. Охири мени шу ёққа юбордилар: «Бориб хабар ол-чи, балки уйига боргандир», дедилар. Бойнинг бир жийрон қашқа оти ҳам йўқ. Қаландар уни миниб кетмадимикан, деган хаёлдалар. Тўғри, ўғлингиз от миниб кетадиган даражада эмас, ҳали ёш. Лекин, ҳар қалай болада, қизиқиб минган бўлса от у ер-бу ерда йиқитиб-пиқитиб кетган бўлмасин тағин. От-ку гўрга-я, боланинг ўзи омон бўлса, бас, дедилар бой отам.

Шодиёр бобо ўйлашиб қолди. Ўғлининг, «бой иш ҳақимга шу отни берди», деб алдагани жаҳлини чиқарди. Айни вақтда мана бу йигитнинг Қаландарни менсимай гапиргани алам қилди.

— Олинг, меҳмон, чойдан ичинг, нонга қаранг,— деди ўйчан.— Қаландарнинг қачон чиқиб кетганини ҳеч ким билмас эканми?

— Йўқ... Бир-икки кун эътибор беришмапти. Тоғда молларни боқиб юргандир-да, деган хаёлга боришипти. Лекин орадан уч-тўрт кун ўтибди ҳамки, ўғлингиздан дарак бўлмапти.

«Нима десам экан? Ўғлим уйга келгани йўқ. Бой отанга бориб айт, ўғлимни топиб берсин, десаммикан... Йўқ, бу номардлик бўлади. Бор гапни айтаман. Менсимай гапиргани учун ҳам бўлган воқеани айтиб бераман. Нима қиларди бой? Нар и борса, отини қайтариб олади-да. Эрта-индин Қаландар келади, элтиб бер отини, дейман. Тавба, «От-ку гўрга-я, боланинг ўзи омон бўлса, бас», эмиш. Бой бировнинг боласига ачиниб қопти-да. Агар оти йўқолмаганида-ку Қаландарни бўри еб кетсам эсига келмасди-я... Ҳа, майли, бу йигитда нима айб? У хўжайини айтган ишни қилади-да». Шодиёр бобо шу-

ларни хаёлидан ўтказар экан, чойдан бир хўплаб меҳмонга деди:

— Бой отангизга бориб айтинг, Қаландар ҳам, жийрон қашқа оти ҳам омон. От Қаландарни йиқитиб кетгани йўқ, йиқитиб кетолмайди ҳам. Камбағалнинг боласи пишиқ, чайир бўлади... Эрта-индин отини олиб бориб берамиз. Уғлимнинг бир йил ишлагани учун ҳақ берадим-йўқми — бу бой отангизнинг имонига ҳавола.

Шодиёр бобо бир оз қизишганини меҳмон сизди.

— Бова, сиз хафа бўлманг, бой отам ҳеч нарса деганлари йўқ. Отни қайтариб берсин, деган гап у кишининг хаёлига ҳам келган эмас. Фақат ўғлингизнинг эсон-омонлигини билгани келдим, холос.

— Қуллуқ! Бой отангизга шуни айтиб қўйинг. Отини эрта-индин етказамиз,— деди яна таъкидлаб Шодиёр бобо.

Бошқа гапга ўрин қолмаган эди. Меҳмон анча фаросатли йигит экан, буни сиздию мезбондан рухсат сўради.

Меҳмонни кузатиб қайтган Шодиёр бобонинг авзойини кўриб Жаннат хола чўчиб кетди.

— Ким экан? Нима дейди?

Шодиёр бобо индамади. Жаннат хола саволини яна қайтарди.

— Уғлингни сўраб кепти,— деди Шодиёр бобо кескин.— Бу бола мени эл олдида бош кўтаролмайдиган қилади.

— Мундай тушунтириб гапирсангиз-чи! Нима гап ўзи?

— Нима гап бўларди?! Уғлинг бойнинг отини ўғирлаб келган экан. Шуни сўраб кепти!

— Вой, шўрим, вой, шўргинам қурсин! Қандай қилиб ўғирлапти?— Жаннат холанинг ранги бўз бўлиб кетди.— Энди нима қиламиз? Бу яшшамагур бой билан ўйнашадими-а! Бир бало қилиб қўймаса гўрга эди. Қодиримни олиб кетишгани етмасмиди? Энди буни ҳам...

— Бас қил!— деди Шодиёр бобо.

Чол-камбир жим бўлиб қолди. Жаннат хола дока рў-молининг учи билан кўз ёшларини артди. Шодиёр бобо бир кафт носни жаҳл билан тилининг тагига ташлади-да, кўзини юмганча хаёл суриб кетди.

— Қайнардан қачон қайтаман, девди?

— Эрталаб келиб қолар...

Қайнарда отасининг Исмоил деган жияни бор. Қаландар шуникага боряпти. Ота-онасига: «Қайнарда бориб, Исмоил акамлардан бир хабар олиб келаман», деган. Отаси ҳам: «Бойнинг моли кетидан юравериб чарчаган, майли борса бориб келсин. Икки-уч кун кўнглини ёзиб, айланиб келар», деган ўй билан индамади. Лекин Қаландарнинг режаси бошқа эди.

Бир кеча меҳмон бўлгач, эртаси куни отасининг жиянига мақсадини айтди:

— Отам юбордилар. Мана шу отни сотиб, пулига қўй олиб берар экансиз.

Исмоил ака Қаландарнинг гапига ажабланмади. Фақат қўйларни ёлғиз ўзи тоғдан қандай олиб ўтиб кетишини ўйлаб қолди.

— Ростми шу гапинг?— деди Исмоил ака.

— Бўлмаса-чи,— деди шоша-пиша Қаландар.— Агар ишонмасангиз, майли, сотманг. Акамнинг келишига қўй керак бўлар эмиш-да.

Бу гап Исмоил аканинг кўнглидаги озгина шубҳани ҳам тарқатиб юборди.

— Менга қара, Қаландар, хўп, отни бозорга элтиб сотдик, пулига қўй олдик ҳам дейлик. Лекин битта ўзинг уч-тўртта қўйни қандай ҳайдаб кетасан? Тоғ ошиб ўтгунча чарчамайсанми, қўрқмайсанми?

Қаландар кулиб, Вағаштида Зиёдулла бойнинг қўйларини тоғма-тоғ ҳайдаб ўрганиб қолганини айтди.

— Бўлмаса бундай қиламиз,— деди Исмоил ака,— отни сотиб, пулига қўй оламиз. Кейин бизарди эшагизмизни миниб, қўйларни ҳайдаб кетасан. Ўзим бир бор-

ганимда олиб келарман ёки биронта келувчи бўлса бериб юборарсизлар...

Эртаси куни намози асрда Қаландар Булоқбошига беш қўйни ҳайдаб кириб келди. Уни йўлда кўрганлар турли фикрга бордилар:

«Шодиёр бобонинг шу улидан бир бало чиқади-да».

«Гўр бўлади, шу аҳволда кетаверса ўғридан бошқа нарса бўлмайди».

Қаландар ҳеч кимга парво қилмади. У дарвозани очиб, қўйларни ҳайдаб кирганда онаси сайисхонада сигир соғаётган эди. Қаландарни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Тиззаларининг орасидан пақирини пақ этиб туриб кетди.

— Буларни қаердан олдинг?

Ўғлининг саломига Жаннат хола шу савол билан жавоб берди.

— Қаердан олардим, сотиб олдим.

— Вой шўрим, яна нима балони бошлаб келдинг?!

Ҳовли тўридаги дарахтларнинг тагини чопаётган Шодиёр бобо кампирининг овозини эшитиб сайисхонага қарадию Қаландарни кўрди. Кетмонини жойида қолдирди-да, у томонга йўл олди. Эшакнинг тўқимини ечаётган Қаландар отасига пешвоз юрди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум,— деди Шодиёр бобо эшитилар-эшитилмас.— Қимнинг қўйлари бу? От қани? Эшак кимники?

Отасининг дарғазаб важоҳати Қаландарга ҳамма нарсани равшан қилди.

— Яна кимнинг қўйини ўғирлаб келдинг?

— Ҳеч кимнинг қўйини ўғирлаганим йўқ. Булар ўзимники, сотиб олдим. Эшак Исмоил акамники. Ўзлари миниб кет, дедилар,— деди бир оз тутилиб.

— От қани? Бойнинг оти қани, ярамас?— деди Шодиёр бобо ғазаб билан.

Қаландар отасининг қаттиқ жаҳли чиққанини сезди.

Ортиқча тушунтиришу изохларнинг ўрни эмаслигини англади.

— Отни сотиб, пулига шу қўйларни олдим...

— Кимдан сўрадинг буни? Бировнинг отини ўғирлаб миниб келишни, яна бозорга чиқариб сотишни ким ўргатди сенга? Дастингдан бош кўтариб юра оламанми ё йўқми?

Шодиёр бобо толдан бир хивич синдириб олдию Қаландарнинг бош-кўзи демай савалай кетди. Хивич аъзойи баданини ачиштира с ҳам Қаландар миқ этмас, на узр сўрар, на отасининг юзига қарай олар эди.

— Аканг йўқлигида ёнимга кирарсан, унинг ўрнини билдирмай турарсан, деб ўйловдим! Шуми менга теккан фойданг?! Эртага саҳар тургин-да, қўйларни Зиёдулла бойга элтиб бер!

...Зиёдулла бой Қаландарнинг гапларидан негадир завқланиб кетди.

— Отам бериб юбордилар, дегин...— Қаландар «шундай» деган маънода бош ирғаб қўйди.— Менга қара, ўғлим, ростданам отни қўрқмай миниб кетдингми?— Чамаси Қаландарнинг ишлари бойни қизиқтирар, шунинг учун бўлган воқеани ҳаммасини батафсил эшитгиси келар эди.— Қани менга бир бошдан сўзлаб бер-чи. Отни қандай миниб кетдинг, қайси бозорга олиб бориб сотдинг, қўйларни ким олиб берди. Ҳаммасини айтиб бер-чи?..

Қаландар тутила-тутила бўлган гапларнинг ҳаммасини сўзлаб берди. Бой унинг ҳикоясини тинглаб ўтирар экан, гоҳ кулар, гоҳ ёш бола бўла туриб, шундай ишларга ақли етганига ҳайрон қолар, унинг топқирлигига, довораклигига тан берар эди. Қаландар ҳикоясини тугатди ҳамки, бой индамай ўтирарди.

— Бой ота, энди менга рухсат берсангиз, борай,— деди Қаландар.

Бой қалин мош-гуруч соқолини силаб, Қаландарга

термилди. Унинг бу қарашида болага ҳавас, балки ҳасад зоҳир эди. У ўзининг ўғилларини бирма-бир тасаввур қилиб кўрди. «Хўш, улардан қайси бири манави гўдак қилган ишларни эплай олади? Егани — олдида, емагани — ортида. Аммо биронтаси бирон ишга бўйин бермайди. Ҳамма нарсага ўзим чопишим керак. Манави бола-чи? Уларнинг укаси тенги. Қилган ишларига эса катта одамнинг ҳам ҳаваси келади. Ўғлинг бўлганга яраша шунақа дадил, қўрқмас, уддабурро бўлса-да». Бой ичидан зил кетди. Унинг тўрт ўғли бор. Лекин биридан ношуд, бўш-баёв, сира бойнинг ўғлига ўхшамайди. «Нимага шундай? Уларни эрка қилиб ўстирдими?.. Э, тавба, фарзандни беришга бердинг-а, аммо...» Бу фикридан ўзи ҳам чўчиб кетгандай ҳушёр тортди.

— Менга қара, ўғлим,— деди Зиёдулла бой товуши алланечук товланиб.— Сенга рухсат бераман. Аммо битта шартим бор: қачон вақтинг бўлганда бизни келиб тур, хўпми? Сен менга ёқиб қолдинг. Ўғилларим қатори ўғлим бўласан... Ҳозир бориб дамингни ол. Бу оқшом меҳмон бўл. Эрталаб йўлга чиқасан. Олиб келган қўйларингни эса қайтариб олиб кет.

Бойнинг бу гапларидан Қаландар ҳайратга тушди. Қаҳратон қиш куни қуёш бирдан исиб, бутун қору музларни эритиб юборгандай туюлди. Рўпарасида савлат тўкиб ўтирган одам ўша ўзи билган: «Ҳақимни беринг, уйга бориб келай», деганда масхара қилган Зиёдулла бой эмас, қандайдир хушфеъл, олижаноб бир инсон эди.

«Балки бу гаплари ҳам калака қилишнинг бир йўлидир», деган фикр кечди Қаландарнинг хаёлидан.

— Йўғ-э, бой ота, қўйлар сизники. Мен қайтариб олиб кетолмайман.

— Мен айтдимми, олиб кетавер,— деди бой вазмин.

Қаландар бойнинг боқишларида, юз ифодасида сохталикни кўрмади. Унинг гаплари самимийга ўхшарди.

— Отам қўймадилар. Бари бир яна қайтариб юборадилар,— деди Қаландар.

— Отанга тушунтир. Бой отам чин дилдан менга бердилар, дегин. Қўрқмасдан отни миниб кетибсанми, шунча ишларга ақлинг етиб бажарибсанми — ҳалолнинг бўлсин!

— Бой ота...

— Шунча ишни қилган йигит латтачайнар бўлмайди!— бой энди кескин гапирди.— Агар отанг ишонмаса, одам қўшаман. Бирга бориб, отанга бор гапни айтиб, тушунтириб келади.

Қаландар Зиёдулла бойдай одам ўзини «йигит» деганидан ичида суюниб кетди. «Демак, мен ҳам йигит бўпман-да». Шу фикр хаёлидан ўтиши билан негалир қаддини ростлади. Аммо бу хаёлини бойга билдирмасликка интилди...

— Ҳимматингизга раҳмат, бой ота, аммо мен қўйни ололмайман.

— Сабаб?

— Сиз «ҳалолнинг бўлсин», деганингиз билан, отам рози бўлмаса, ҳалол бўлмайди.

Тонг саҳарда Қаландар Вағаштидан чиқиб Булоқ-боши қишлоғи томон йўл олди...

СОМОН

Қаландар ит қувган соқовдай ҳаллослаб, қора терга тушиб келди. Иссиқдан юзлари бўғриқиб кетган, нафас ололмай ҳансиради. Нон ёпаётган Жаннат хола ранг-рўйини кўриб қўрқиб кетди.

— Сенга нима бўлди, болам? Биров урдими? Ё кучук-пучук қувдими?

— Йўқ... Йўқ. Боққа бораман, майлими? Молларга-ям қарайман.

Қишлоқдан уч-тўрт чақирим юқорида — шундоққина тоғ этагида боғ бор. Қаландар бир снгир билан бир бузоғини ана шу боғ атрофидаги уватларда боқадн.

У эрталаб барвақт туради-да, сигир-бузоғини даштга етаклаб чиқади. Пешинда сояга олади. Баъзи кунлар тенгқурлари билан ўйинга қизиқиб кетиб, молларни суғориш, сояга олиш эсидан чиқиб кетар, оқибатда ё отаси, ё онаси койир эди. Бундай пайтларда: «Бормайман, молларнинг орқасидан тикан босиб юриш жонимга тегди», деб хархаша қиларди. Шунинг учун бугун онаси Қаландарга жуда ҳайрон қолди.

— Ҳа, болам, даштга мунча ошиқиб колдинг?

— Ҳа, нима?! Бормайман десаям қўймайсиз, бораман десаям. Нима қилай бўлмаса?

Жаннат хола Қаландарга қараб кулди. «Ҳа, болама, мениям ўзингга ўхшаган гўдак, деб ўйлаяпсан чоғи. Кошки билмасам дардингни. Жўраларинг билан ваъдалашиб келгансан. Дарди бало — ўйин». Шуларни Қаландарга ҳам айтмоқчи бўлди, аммо ўғлининг шаштини қайтаргиси келмади. «Майли, бора колсин. Отам раҳматли ўғил боланинг шашти синмасин, дердилар. Бир марта синдими тамом, кейин эгилувчан бўлиб қолади».

— Менга кара, Қаландар, манави иссиқ нонни ол. Жўраларинг билан ейсан.

Қаландар ялт этиб онасига қаради. «Жўраларим боришини қаёқдан билди экан!»

— Қайси жўраларим?

— Қайсилигини ўзинг биласан, улим,— дея жилмайди онаси.— Ҳеч нима деяётганим йўқ-ку. Боравер, фақат ёлғон гапирма. Мен сенга ҳар доим айтаман, қаёққа борсанг, ким билан ўйнасанг ҳам, тўғриси айт. Ростини айтсанг, индамайман, коймайман ҳам.

Қаландар индамади. Қилган ишидан пушаймон бўлиб ер чизиб қолди. Онаси буғи чиқиб турган иккита нонни чит рўмолга тугиб берди.

— Эшакни миниб ол. Тагингга қопни ташлаб олсанг, бир оз сомон ҳам супуриб келар эдинг... Моллар сувсиз қолмасин. Хўпми?

Ҳозир Қаландарга онаси жуда меҳрибон, мунис кў-

риниб кетди. Дунёдаги ҳамма оналардан ўзимнинг энам яхши, деган фикр кечди хаёлидан.

Қаландар кулранг эшагини қишлоқнинг тупроқли кўчасидан йўрттириб кетди. «Салим бормикан ё ҳали уйдамикан?..»

Ҳаш-паш дегунча боққа етиб келди. Тўғри ишкомга қараб борди. Салим йўқ, ҳали келмапти. Тугунни ишкомга илди-да, эшагининг қозигини уватга қоқди. «Салим келгунча молларни сугориб тураман».

— Қани, олиб келдингми?— деди ҳовлиқиб Қаландар Салим келгач.

Салим бамайлихотир:

— Йўқ, энам бермадилар,— деди.

Салимнинг отаси савдогарчилик ишлари билан Ургут, Жума, Самарқанд бозорларида тез-тез қатнар, у ердан турли ўйинчоқлар олиб келиб сотар эди. Салим бу ўйинчоқларни ота-онасига билдирмай, жўраларига кўрсатиб мақтанар эди. Боя ҳам: «Отам кеча жудаям қизиқ бир нарса олиб келдилар. Иккита тахтачанинг учига ип тортиб одамча шакли ясалган ўйинчоқни ўрнатган. Тахтачанинг пастини ҳаракатга келтирса, одамча ҳар хил ўйинга тушади, деб роса мақтанди. У Қаландарга шуни олиб келиб кўрсатишга ваъда берди.

— Мен бўлса энамга ёлғон гапириб, ҳовлиқиб югуриб кепман-а,— деди Қаландар тарвузи қўлтиғидан тушиб.

— Энам билиб қолдилар-да. Бўлмаса олиб келардим.

— Ҳа, майли,— деди Қаландар.— Мен иссиқ нон келтирганман. Юр, ариққа бориб оқизоқ қилиб еймиз.

Икки ўртоқ ариққа бориб, иссиқ нонни сувга ботириб маза қилиб ейишди. Кўкрагини ерга бериб ётганча мириқиб сув ичишди. Кейин ариқ ёқасидаги кўкаламзорга чалқанча ётиб осмонга термилишди. Осмон чексиз, қанча тикилиб қарасанг ҳам адоғини кўриб бўлмайди.

Этак томондан енгил шабада эсди. Атрофни чангга ўхшаган ғубор ўради.

— Салим,— деди Қаландар ёнбошига ўгирилиб, — бедана овламаймизми? Этакдан шабада бўляпти, қара, бедананинг рави келганга ўхшайди.

— Ушлашни биласанми?

— Ҳа, сен билмайсанми?

— Йўқ, бирон мартаям ушламаганман.

Қаландар ирғиб ўрнидан турди.

— Юр, сенга ҳам ўргатаман. Анави уватда кўп бўлади, ўтларнинг орасида.

Қаландарнинг гапи Салимни қизиқтириб қўйди. Бедана ушлашни ўрганишга астойдил киришмоқчи бўлди. Баланд уват бўйлаб иккови икки тарафга кетди. Қўлини орқасига қилиб олган Қаландар катталардай оҳиста юриб борар, буталар, хас-хашақлар орасига синчковлик билан кўз югуртирар эди. Салим ҳам Қаландардек қўлларини орқасига қилди. У беданани кўришга ошиқарди. Кутилмаганда унинг оёғи остидан бир нарса парр этиб кўтарилди. Салимнинг юраги шиф этиб, ичи муздай бўлиб кетди. Қўрқди. Беихтиёр Қаландарга қаради. Жўрасининг аҳволидан Қаландар қиқирлаб кулди.

— Ҳа, жўра, нима бўлди? Учириб юбординг-ку. Зўри экан-да лекин. Менга қара, Салим, эҳтиёт бўл, бедана эркаклардан қочади, ўзини жуда ҳушёр тутади.

Яна қидиришда давом этишди. Салим ҳар бир бута, ўт орасига қарашга, синчиклаб кўришга ҳаракат қиларди. Бир маҳал сариқ тикан остида муштдай бир нарсага кўзи тушди. Сесканиб кетди. Дарҳол ўзини қўлга олди. Қаландар ўргатгани эсига тушиб, юришдан тўхтамади. Аммо ҳалиги нарсадан кўзини узмасди. Ростдан ҳам бедана! Кўксини ерга босганча тумшуғини юқорига кўтарган, икки кўзи Салимда, милдираб турибди. Гўё: «Қани, нима қилар экан», деб Салимни кузатиб тургандай.

Салим ўн беш қадамлар нарига ўтди-да, эҳтиёткорлик билан Қаландарни чақирди.

— Қўрдингми?— деди Қаландар.

— Секин,— деб шивирлади Салим.

— Оббо, жуда уста бўп қопсан-ку. Қаерда?— Қаландар оёқ учида югуриб келди.

— Ҳув анави ерда, сариқ тиканнинг тагида пусиб ётипти.

— Энди мундай, жўра,— деди Қаландар ҳансираб.— Сен келган йўлингдан қайтасан, кўзингни беданадан узма. Лекин билиб қўй, қўлинг билан кўрсатма. Орқанга қилиб кетавер қўлингни. Мен кетингдан бораман. Ўша сариқ тиканга борганда астагина: «Ана шу», деб қўйсанг бас. У ёғини ўзимга қўйиб беравер...

Таниш сариқ тиканга борганда Салимнинг юраги гупиллаб урди. Бедана ҳамон ҳалиги алпозда кўкрагини ерга бериб ётарди. Астагина: «Ана шу», деди. Буни Қаландар ё эшитди, ё эшитмади. Лекин беданани кўрди. Индамай беш-олти қадам ўтди. Қайси томондан олишни чамалади. «Сен кетавер», деди Салимга астагина. Ўзи эса орқасига қайтди. Қадамини тезлатди, тўғри сариқ тиканга қараб бораверди. Салим унинг ҳаракатларини кузатаркан: «Ҳозир учириб юборади», деб ўйлар, ҳаяжонини босолмас эди. Қаландар сариқ тиканга етганда эпчиллик билан ерга энгашди. Энгашдию дарров ўрнидан турди. Салим югуриб келди. Қаландарнинг қўлида бедана типирчилаб турарди.

— Менга бер, менга бер,— деди Салим.— Битта кўрай.

— Шошма, мунча ҳовлиқасан. Қанотини юлиш керак.— У бедананинг иккала қанотидан уч-тўртта узун патларини юлиб ташлади.

— Ма, пурчаси экан¹.

Салим беданага ҳайрат билан термилди. Бедана ҳам

¹ Пурча — нар.

ундан кўзини узмасди. Жонивор худди: «Мени қўлга туширган сенсан», деяётгандай мўлтирар эди.

Кун ботишига бир арқон қолганда сомон йиғишга тушди. Бойнинг даласидаги сомонни йиғиштириб кетишган, аммо ўрнида анча майда сомон қолган эди. Қаландар паншаха билан тўкилган сомонларни йиғди. Ана-мана дегунча икки қоп тўлгулик сомон тўплади. Уларни қопга яхшилаб тикди, оғзини каноп билан боғлади. Бир оз дам олиш учун копга ўтирди-да, пешона терини кафти билан сидириб ташлади. Шундагина чарчаганини ҳис қилди. Бу пайтда қуёш тоғ чўққиси устида қип-қизил баркашдай бўлиб ёниб турарди. Қаландар қуёшга узоқ термилди. «Ўша тоғ орқасида ҳам ҳозир кун ботяптимики? Қуёш ғалати нарса-да, шунча баланддан ҳаммаёқни ёритади, қизитади-я... Қуёш бўлмаса нима бўларкан? Қоп-коронғи. Бир кун қуёш чиқмаса... Одамлар ваҳимага тушиб қолишса керак...»

Қаландар ўридан турди. Қуёш тоғ ортига думалаб кетган, унинг қизғиш нурлари жануб томондаги тоғ чўққиларида, узун дарахтлар учидагина қолган. «Энди қайтиш керак. Кеч бўлиб қолди». Эшагини ечиб келди. Арқонга икки қоп сомонни линг қилиб боғлади. Кейин эшакка ортмоқчи бўлиб кўтарди. Аммо сомон оғир эди. Қаландар қопларни сал қимирлатди-ю, эшак устига озод кўтариб ташлаёлмади. Яна уринди. Бўлмади. «Энди нима қилдим... Ким ортишади? Яқин атрофда ҳеч ким кўринмайди. Бир қопини ташлаб кетсаммики? Биттаси эшакнинг устида турмайди. Нима қилсам экан? Икковиниям қолдирайми? Шунча овора бўлиб йиғдим, энди ташлаб кетаманми?»

Узоқдан бир отлиқ кўринди. У тўғри Қаландар томон келарди. Қаландар отлиқни кўрдию хурсанд бўлиб кетди. «Шу одамдан илтимос қиламан. Ким экан? Бегона бўлса-чи? Ўлдими, ортишиб юборар». Отлиқ яқинлашди. Йўрғалаб келаётган жийроннинг устидаги Юсуфбойнинг қоровули Шоди акани Қаландар таниди. «Ҳар қалай,

Ўзимиздан экан». Шоди ака қамчиннинг тасмасини елкасига ташлаганча отини жадаллатиб келарди. Қаландар унинг вазоҳатини кўриб ҳайрон бўлди. Шоди аканинг қовоқлари уюлган, жаҳли чиққанидан лаблари асабий қимтилган эди.

— Ассалому алайкум,— деди Қаландар унга пешвоз чиқиб.

Шоди ака отдан ирғиб тушди-да, камарига осилган пичоғини қинидан чиқариб, Қаландарнинг сомон тикилган қопларини, арқонини кесиб-кесиб ташлади. Қаландар нима бўлганини тушунмас, ўзини йўқотиб қўйган эди.

— Шоди ака... Шо-ди а-ка!

— Э Шоди акангни...— дея ўшқирди у.— Нима бу?!— Кесиб ташланган қопни у ёқдан-бу ёққа тепди.— Ким айтди сенга сомон олсин деб.

— Мен...

— Инқиллама! Нима, энангнинг хирмоними бу, ташиб кетаверасан?!

Азбаройи аччиғи чиққанидан Шоди аканинг қора юзи жигарранг тус олган, бақувват гавдаси титрарди. Қаландар гангиб қолди. «Ахир мен ҳеч қачон сомон олганим йўқ. Бугун биринчи марта келишим. Униям ангорнинг юқидан супурдим. Тайёр сомонга текканим йўқ», демоқчи бўлар, бироқ қўрқув, ҳаяжоннинг зўридан тили калимага келмасди.

— Жуна ҳозир, бу ердан! Иккинчи сомон олганингни кўрсам оёғингни уриб синдираман!

Шоди ака отига минди-да, қишлоққа йўл олди. Қаландар серрайганча қоровулнинг ортидан қараб қолди. Хаёлида турли, бир-бирига мутлақо алоқасиз фикрлар чувалашар, ичини ачиқ бир алам тирнар, алланима томоғини гиппа бўғиб қўйган эди. Негадир қўлига нон туғиб берган онасини, жўраси Салимни эслади. Салим ёдига келиши билан сергак тортди. Титилиб ётган сомонлар, қопнинг майда-майда қилинган парчалари ораси-

дан нимадир изларди. У беданасини қидирарди. Мана, топди. Бир уюм сомон тагида экан. Онаси нон ўраб берган оқ чит рўмолчага тугиб қўйган эди уни. Шошилиб рўмолчани ечди. Ечса... бедана ўлиб қолти. Қаландар уни кафтлари орасига олди. Ихтиёрсиз равишда Шоди ака кетган тарафга боқди. Унинг бу қарашида нафрат, ғазаб, айни вақтда ўзининг ожизлигидан, кучсизлигидан қаттиқ ўкиниш туйғуси мужассам эди. Қоровулга қарши гапирмагани, бор гапни очиқ-ойдин, дангал айтмагани, лапашанглик қилгани учун у ўзини-ўзи койир, бунга сари баттар эзилар эди. Шу алпозда қанча турди— билмайди, бир маҳал кўксидан кучли бир ўкирик келдию ҳўнграб йиғлаб юборди. Бу йиғи кенг дашт бўйлаб ёйилди. Лекин ҳеч ким эшитмади...

ИНҚИЛОБ

— Тур, Қаландар, кеч қоласан, улим, жўранг ҳам ҳадемай кеп қолади.

Ҳар кузда Қаландар Жумабозорга сомон олиб бориб сотади, пулига қишлик кийим-кечак олади. Бугун ҳам қишлоқдош жўраси Равшан билан бозорга бормоқчи. Ётиш олдидан отасига: «Саҳарда уйғотинг» деб тайинлаган.

Қаландар эринибгина кўзини ишқалади. Ҳозир унинг тўйиб-тўйиб ухлагиси келар эди. Лекин начора? Туриши керак, бозорга бориши, сомон сотиб келиши зарур. Шундай қилиб ота-онасига ёрдам беради. Ҳарна-да! Арғамчига — қил қувват.

— Турдингми, болам, манави қаймоққа нон тўғраб еб олгин. Йўлда очқаб қоласан бўлмаса.

Ҳовли этагидан оқадиган ариққа бориб Қаландар қўл-бетини ювди. Сув шишадай тиниқ, қордай совуқ эди. Куз суви ўзи шунақа бўлади — бир ҳовучини олиб юзингга сепдингми, тамом, бутун уйқунгни қочириб юборади. Одам қушдай энгил тартади.

Қаландар бир-икки бурда нонни қаймоққа ботириб еди. Сайсхонадаги таранг қилиб сомон тиқилган қопларни линг қилаётган Шодиёр бобо чақириб қолди.

— Қани, улим, бўлдингми, кела қол.

Ота-бола қопларни эшакка ортди.

— Тўн-пўнингни олдингми?— деди Шодиёр бобо.

Шу маҳал кўчадан Равшаннинг «Қаландар!» деб чақирган товуши эшитилди.

— Ҳозир,— деди Қаландар.

Тўнни икки қоп ўртасига — тўқимнинг устига ташлади-да, отасининг ёрдами билан эшакка минди. Кўчага кузатиб чиққан Шодиёр бобо «Эсон-омон бориб келинглар. Илоё бозорларингни берсин!» дея тилак билдирди.

Икки жўра йўлга тушиди. Тун пардаси ҳали тарқалмаган. Кузнинг аччиқ шабадаси этни жунжиқтиради. «Аслида чопонни тагимга солмай, кийиб олсам бўлар экан», деб хаёлидан ўтказди Қаландар. Юлдузлар чарақлаб ётибди. Қаландарнинг кулранг эшаги бир маромда йўргалайди, бундан унинг завқи келади. Аммо узоқ йўл, устига устак икки қоп орасида худди ариққа тушиб олгандай ўтиравериш Қаландарни зериктирди: оёқлари увишиб қолди.

— Равшан,— деди,— бирпас пиёда юрмаймизми? Менинг оёғим тоза қотиб қолди.

— Шу қоронғида, ўйдим-чуқур йўлда пиёда юриб бўладими?

— Сенинг оёғинг увишмадими?— дея сўради Қаландар.

— Йўқ, жуда линг қилиб ортибсан-да, сал бўшатиш керак эди. Бир томонингга ёнбошлаб ол.

— Бўшатсанг эшакнинг қорнига тушиб кетиб, икки томонидан қисади. Кейин қандай юради бу жонивор.

— Э, қизиқ экансан,— деди Равшан,— эшакдай жони қаттиқ ҳайвон бўлмайди. Бирпасга ўлиб қоладими? Мана, менинг эшагим, ўлгани йўқ, индамай кетяпти-ку.

— Шунинг учун тез юролмаяпти-да,— деди Қалан-

дар.— Иккита катта қопни ҳам сени кўтарса, яна унинг устига жониворга азоб берсанг.

— Эшак бўлгандан кейин минади-да.

Қаландар хаёл билан банд, эшаги жадал йўргалаб борар эди. Равшан анча орқада қолиб кетди. Қаландар нима қиларини билмай қолди. Кетворай деса, шеригини ёлғиз ташлаб кетиш яхшimas, қараб турай деса — эшагининг ёмон одати бор: устига юк ортилганда, айниқса чарчаган бўлса, ҳайдаса йўргалаб кетаверади-ю, бир жойда тўхтадими — тамом, дарров ётади. Кейин турғизиш қийин, энг ёмони салга кураги ёпишиб қолади. Ҳозир Қаландар шундан хавотирда.

— Ишш,— деб эшагини сал секинлатди. Кейин орқасига ўгирилиб бақирди.— Равшан, тезроқ ҳайда, хала бос.

— Тоза чарчаб қолди, сағана,— деди Равшан.— Бир оз дам берамизми?

— Кейин икковимиз қандай ортамиз қопларни?

— Бир бало қилармиз, жуда ортолмасак битта-яримта ўтиб қолар. Бизлардан бошқа ҳам бозорга бораётган бордир ахир. Ўзимиз ҳам сал дам оламиз. Оёгим увишиб қолди, дединг-ку, ўзинг ҳам.

— Шундайку-я, кечга қоламизми дейман-да. Эрта-лабки бозордан қолмаслик керак.

Равшан сўзида туриб олди:

— Қолмаймиз ҳалиям. Бемалол етиб борамиз. Жиндай дам оламизу яна йўлга тушамиз-да.

Улар бир чеккага ўтиб қопларни туширдилар. Эшакларнинг айилини бўшатишди, ўзлари уватга чопонни ташлаб чўзилдилар. Иккови ҳам индамай осмонга термилиб ётди. Атроф жимжит. Аллақаерда қора чигиртканинг чириллагани эшитилади. Қаландар юлдузларнинг жимир-жимирини томоша қилиб ётди. Кўлмакка майда тошча ташласа, сув юзи майин мавжланади. Юлдузларнинг жимирлаши ҳозир Қаландарга ана шу мавжларни эслатди. У икки кафтини боши остига қў-

йиб, осмонга термилганча кўзини юмди. Узоқдан кучукнинг забтига олиб ҳургани, қарама-қарши томондан эса эчкининг зор қақшаб маърагани эшитилди. «Яна, салгина юриб, кейин дам олсак бўларди-да. Мозордан узоқлашар эдик... Дам олиб ўтиришнинг ҳам кераги йўқ эдику аслида. Равшаннинг отасиям қизиқ, шунча олис йўлга оғир қопларни шалпиллатиб ортадимми?! Эшак жониворнинг қорнини икки томонидан сиқиб, юргани қўядими? Дам олиб ўтирмай етиб олсак бўлар эди...»

Эшаклар уватда қолиб кетган ҳас-хашакни терғилаб қуртиллатиб ейди.

— Анави тўп бўлиб турган юлдузни кўрдингми?— деди Равшан, жимликни бузиб.

— Ҳа. Ҳулкар-да шу.

— Ҳулкари шуми? Тавба, юлдузларнинг ҳам оти бор-а, униси-чи?— деб Равшан қатор турган учта юлдузга ишора қилди.

— Тарози,— деди Қаландар.

— Тарози? Ие, юлдузниям тарозиси бўладими?

Ҳозир отасининг гапи Қаландарнинг эсига тушди.

— Бўлмасам-чи,— деб отасининг гапини такрорлади,— ҳамма жойда тошу тарози бор. Беўлчов дунё йўқ.

Равшан жўрасининг билағонлигига қойил қолар, аммо сир бой бергиси келмас эди.

— Менга қара, Қаландар, бозорда сомон неча пул экан, биласанми?

Қаландар катталардай салмоқлаб гапирди:

— Қаёқдан билай? Борсак кўрамиз-да. Бозорнинг кўтаришига қараб сотамиз-да.

— Шунча овора бўлиб борганимизга арзирмикан ишқилиб?— деди Равшан. Унинг овозидан норозилик, афсусланиш туйғуси сезилди.

Равшанларнинг оиласи ўзига анча тўқ. Шунинг учун у ёзда унчалик сомон ҳам супурмас, бозорга ҳам жуда кам борар эди. Борганда ҳам жўраларига қизиқиб, пул учун эмас, шунчаки томоша қилиб келиш мақсадида бо-

рарди. Кеча Қаландар бозорга борамиз, деганда ҳам аввалига кўнмади. Аммо Қаландар у-бу нарсаларни гапириб қизиқтиргач, борадиган бўлди. Унинг бозорга бо-ришидан Қаландарга манфаатдорлик — шерик топилгани. Саҳарлаб ёлғиз йўлга тушишдан қўрқади. Аслида ўзи у қадар қўрқмайди ҳам, аммо ота-онаси розилик бермайди, ёлғиз ўзини бозорга жўнатишга кўнгли бўлмайди. Узоқ йўл, билиб бўладими, эшак чарчаб ётиб қолиши мумкин, устига устак нечта қабристоннинг ёнидан ўтади. Еш бола тугул катта одам ҳам кечаси қабристон ёнидан ўтишга чўчийди.

Қаландар ҳам бозорга борадиган бўлса аввал ҳамроҳ топади. Йўқса на отаси, на онаси рухсат беради. Айниқса, онаси: «Гўрға, тўқ бўлмасак — оч ўтирамиз, янги бўлмаса — эски киямиз. Лекин битта ўзингни бозорга юбормайман. Агар битта-яримта ҳамроҳ топилса — «майли», дейди...

— Ҳа, индамай қолдинг?— деди Равшан.

— Нимаям дердим. Арзиса арзимаса бориб келамиз-да. Орқага қайтармидик. Ҳам сомон сотамиз, ҳам томоша қиламиз. Буям бир эрмак-да, деб биров ухлаб ётган қайнонасининг бурнига чўп суққан экан.

Қаландарнинг гапидан Равшан қиқирлаб кулди.

— Шунақа, жўра,— деди Қаландар салмоқлаб.

— Энди йўлга тушамизми? Вақт кетяпти. Эртароқ борсак, эртароқ қайтамиз.

...Тонг бўзарганда сомон бозорга келиб, қопларни эшакдан туширишди. Тўртта қопни бир-бирига суяб тикка қилиб қўйишди.

— Сен шу ерда ўтириб тур. Мен эшакларни саройга қўйиб келай,— деди Қаландар. Кейин ўзининг эшагига миниб, Равшаннинг эшагини етаклаб кетди.

Равшан атрофга аланглади. Одамлар ҳар ер-ҳар ерда тўртта-бешта бўлиб суҳбатлашади. Биров афсуслан-

гандек калласини чайқайди, бошқаси хахолаб кулади. Нима гап эканлигига Равшаннинг ақли етмайди...

Улар чошгоҳгача ўтиришди, аммо сомонни сотишолмади. Бир-икки киши шунчаки кўриб кетди-ю, лекин баҳосини сўрамади. Қаландар хуноб бўлди.

— Жуда бемаврид кепмиз-да, жўра,— деди.

— Нимага?— деб ҳайрон бўлди Равшан.

— Бозорни кўрмайсанми, сомонга харидор йўқ. Билмадим, нима гап — ҳамма бир-бири билан шивирлашиб гаплашади. Шунча бозорга келиб, бугунгидай узоқ қолмаган эдим. Эшакдан туширганим заҳоти харидор пайдо бўлар эди. Тавба...

Равшаннинг кайфияти бузилди. У сомонни қандай қилиб қайтариб олиб кетамиз, деган хавотирда эди. Бу гапдан Қаландар кулди.

— Қайтариб олиб кетамизми? Эсинг жойидами?

— Нима қиламиз бўмаса?— деди Равшан.— Биров бу нима, деб сўрамаса. Устига устак ҳаво айнипти. Ишқилиб қорми, ёмғирми қуйиб юбормаса бўлгани. Кейин кўрасан томошани...

Қаландар жўрасига далда берди:

— Кўп куюнма. Бозорга кирган нарса сотилмай қолмайди. Эчким беш тангадан кам бўлмайди, деб ўтирармидик. Кўтарганига сотиб кетаверамиз-да...

Пешинга бориб уларнинг сомонига бир чол харидор бўлди. Опоқ соқолли, лекин кўриниши ва ҳаракатларидан бардамлиги сезилиб турган бу чол Қаландарнинг қўлини маҳкам сиқиб силкита бошлади.

— Бор барака, де, ўғлим. Кечки бозор-да.— Қаландар аввал индамай турди. Чол баттар силкилади.— Қани, бўлдими? Ҳадемай бозор тугайди — бундан ҳам қоласан. Бўлдими?— Равшан жўрасига жавдираб термилар, э, бўлди, деб қўя қол, агар бу чол ҳам айниса кейин ҳеч кимга сотолмаймиз, дегиси келар эди. Қаландар ҳам жўрасининг фикрини тушунди шекилли, ортиқча ўжарлик қилмади.

— Боринг, барака топинг,— деди.

Чол сомон ҳақини санади-да, пулни Қаландарнинг кафтига урди.

— Сен ҳам барака топ, ўғлим. Яхши кунларингга буюрсин,— у шундай деб, арава ёллагани чиқиб кетди.

— Арзон кетди,— деди Қаландар,— сув текин-а!

— Э, қўйсанг-чи, шуюм катта гап. Яна бир оз турсак, шу пулга ҳам сотолмасдик,— деди Равшан шошиб, гўё Қаландар фикридан қайтиб қоладигандай.

— Майли, бўлар иш бўлди. Бориға барака-да, нима дединг?

...Икки жўра сомоннинг пулига у-бу нарса харид қилди. Сўнг эшакларини олгани саройга бориши.

— Равшан, сен эшакларни ташқарига етаклаб чиқавер, мен саройбонга пулини бериб келай.

Қаландар анча ҳаяллади. Равшаннинг юраги сиқила бошлади: «Тезроқ кела қолмайдими энди. Ўзи-ку кечга қолдик. Қачон етиб борамиз уйга...»

— Кетдикми, жўра,— деди қувноқлик билан югуриб келган Қаландар.

— Мунча ҳаялладинг?

— Э, сўрама, жўра, зўр бўпти. Янгилик эшитдим.

— Нима гап?

— Инқилоб бўпти.

— Инқилоб? Инқилобинг нима?— деб тушунмай сўради Равшан.

— Оқ подшо тахтдан қулабди.

Қаландар тинмай гапирар, инқилоб нима эканини, бу билан қандай янгилик бўлишини аниқ тушуниб етмаса ҳам, ўзича севиначи, севиначини яширолмас эди. У оқ подшони ёмон кўрарди, айниқса, акаси мардикорликка кетгандан сўнг ундан қаттиқ нафратланар эди. Шунинг учун ҳозир саройбондан: «Оқ подшо тахтдан кулабди», деган гапни эшитиши билан хурсанд бўлиб кетди.

— Ким айтди сенга?— деб сўради Равшан.

— Саройбон,— деди Қаландар.— У аник билар экан. Ўзиям жуда бамаъни одам. Елгон гапирмайди у. «Энди камбағалларга яхши бўлади», деди. Биласанми, Равшан, оқ подшо қулаган бўлса, акам ҳам келади энди. Уларни оқ подшонинг одамлари олиб кетган эди-да.

Қаландар тезроқ уйига етиб олгиси, бу хушхабарни ота-онасига етказгиси келар эди.

— Қани, жўра, эшагингга хала бос, чоптир. Тезроқ етайлик уйга... Акам бечора келадилар энди. Инқилоб бўлганини эшитганмикан? Қандай яхши-а, акам келадилар, Қодир акам!..

Икки жўра йўлга тушди. Пешинга яқин ҳаво айниб турган эди. Кунботар томондан келган шамол қора булутларни турли томонга тарқатиб юборди. Чарақлаб қуёш кўринди. Унинг нури ўткир, тиниқ эди.

Жўмабозордан чиқиб Дарғомдан ўтгунча икковининг ҳам пешонасидан тер чнқди. Қаландар елкасига офтоб иссиғи ўтганини сезди.

— Қизиб кетяпман, жўра,— деб чопонини ечиб олди.

Равшан индамади. Зиёдулла бойнинг жийрон қашқасини миниб кетаётганида қуёшга қарагани, ўшанда қуёш ўзи томонда бўлгани Қаландарнинг ёдига тушди. Беихтиёр яна қуёшга термилди. Унинг қип-қизил гардиши жуда чиройли кўринди, елкасини қиздираётган иссиғи эса ёқимли эди. «Инқилоб, инкилоб бўпти! Қандай яхши. Энди турмушимиз яхши бўлиб кетади. Саройбон амакн айтди-ку!..»

Қаландар тинмай эшагига хала босар, уни чоптиришга ҳаракат қилар эди. Бироқ, назарида, йўртиб бораётган эшакнинг юриши унмаётгандай, йўл ҳам жуда узоқдай туюларди...

МУНДАРИЖА

ИНТИЗОР	3
ҚУЁШ МЕН ТОМОНДА	96

На ўзбекском языке

МАМАТКУЛ ХАЗРАТКУЛОВ

ГОРЕНИЕ ДУШИ

Повести

Тақризчи: *Абдуғафур Расулов*

Редактор *С. Облоқулов*
Рисом *В. Шумилов*
Расмлар редактори *А. Мамажонов*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *Ш. Собирова*

ИБ 2931

Босмахонга берилди 19.08.85. Босишга рухсат этилди 19.11.85. Р-22071. Формати 70X108¹/₃₂, Босмахона қўғози № 3. Адабий гарнитура Юқори босма. Шартли босма л 7,0. Шартли кр.-оттиск 7,35. Нашр л.7,3. Тиражи 60000. заказ. №1830 Баҳоси 45 т.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 700129 Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корxonаси Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.